

Вук Перишић, архивист

Архив Југославије УДК341.322.5(497.113 Нови Сад)“1941/1943”

Београд, Република Србија,

vuk.p@arhivu.rs

Оригиналан научни рад

Примљено: 2. септембар 2024.

Одобрено: 27. октобар 2024.

Извештај др Петра Шварца о злочинима мађарске војске и полиције над Србима и Јеврејима у Новом Саду од 1941. до 1944. године

АПСТРАКТУМ: Рад представља приказ Извештаја др Петра Шварца о злочинима мађарске војске и полиције над Србима и Јеврејима у Новом Саду од 1941. до 1944. године, документа који се налази у оквиру фонда Генерални конзулат Краљевине Југославије у Јерусалиму (АЈ-430).¹ Као допуна информација о злочинима мађарске окупационе власти у Бачкој за време Другог светског рата, коришћена је литература која се бавила наведеном тематиком.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *Други светски рат, Мађарска, Бачка, Срби, Јевреји, ратни злочини.*

Од доласка на власт контрареволуционарних снага на челу са Миклошем Хортијем² у августу 1919. године, Мађарска је стално инсистирала на ревизији мировних уговора и повратку изгубљених територија. У томе је делимично успела када је у новембру 1938. године добила јужну Словачку и Поткарпатску Украјину, коју је преотела од Чехословачке. Међутим, Мађар-

1 Архив Југославије (у даљем тексту АЈ), фонд 430, Генерални конзулат Краљевине Југославије у Јерусалиму, фасцикла Краљевина Југославија, бр. фасцикле 1, бр. јединице описа 6, *Извештај др Петра Шварца о злочинима мађарске војске и полиције над Србима и Јеврејима у Новом Саду од 1941. до 1944. године.*

2 Миклош де Нађбања Хорти (18. јун 1868 – 9. фебруар 1957), краљевски регент Мађарске и ратни злочинац. Пред крај Првог светског рата био је командант аустроугарске флоте, 1919. постао је вођа контрареволуције у Мађарској, а 1920. постао је краљевски регент Мађарске. За време Другог светског рата био је савезник Трећег рајха и подржавао нацистичку политику разбијања Краљевине Југославије. Био је наредбодавац бројних ратних злочина у Бачкој и Барањи, због чега је проглашен за ратног злочинца. У октобру 1944. године збачен са власти и отишао у емиграцију у Португалију. Видети у: *Мала енциклопедија Просвета (Р – Ш)*, треће издање, *Просвета*, Београд 1978, 603.

ска је желела да врати и територију бившег угарског дела Аустроугарске која је после Првог светског рата припала Краљевини Југославији.³

Као чланица Тројног пакта, Мађарска је подржала нацистичко бомбардовање Краљевине Југославије у априлу 1941. године, јер се сагласила са Хитлеровим ставом о кажњавању „непослушних” и „увек на бунт спремних Срба”, а и сама је желела пропаст „версајске творевине”. Посебно задовољство у владајућим круговима изазвала је вест о проглашењу Независне Државе Хрватске 10. априла 1941. године, јер је тим чином, по мишљењу председника мађарске владе Ласла Бардошија, „престала да постоји југословенска држава и тиме су престале да важе и обавезе Мађара према Уговору о пријатељству”. Дан касније, 11. априла 1941. године, Трећа (Јужна) армија је започела војну операцију заузимања Бачке и Барање. У наредна два дана мађарске војне трупе су заузеле Бачку и Барању, користећи повлачење југословенске војске из тих крајева.⁴ Уласком мађарских војних снага у Нови Сад, 13. априла 1941. године, званично је дошло до окупације „Јужних крајева”.⁵

После окупације Бачке и Барање, нова мађарска власт је, ради успостављања власти на наведеној територији, основала Војну управу. Њени задаци су били следећи: обезбеђивање стратешки важних линија за Мађарску, спречавање „деловања четника” на том простору, јачање мађарске етничке доминације на окупираној територији, што брже укључивање становништва „Јужних крајева” у друштвени, економски и политички живот Мађарске и „потпуно елиминисање трагова живљења ових крајева под двадесетогодишњом српском окупацијом”.⁶ Војна управа је постојала до 15. августа 1941. године, када ју је заменила цивилна управа.⁷

3 Ђорђе М. Србуловић, *Кратка историја Новог Сада*, треће поправљено и допуњено издање, Нови Сад 2011, 212.

4 Dr Aleksandar Kasaš, *Mađari u Vojvodini*, Filozofski fakultet u Novom Sadu – Odsek za istoriju, Novi Sad 1996, 27–30 (http://adattar.vmmi.org/fejzetek/1410/04_okupacija_ili_oslobodenje.pdf).

5 Нови Сад бомбардован је истог дана кад и Београд, 6. априла 1941. године. Током дводневног бомбардовања, на мети су се нашли новосадски аеродром, који је погођен два пута, морнаричка база на Дунаву, Кисачка улица, железничка пруга и Петроварадинска тврђава, али су дејством противваздушне одбране заустављени даљи напади. Седам дана касније, 13. априла 1941. године, Нови Сад је окупиран од стране мађарских војних снага. Видети у: Ђорђе М. Србуловић, *нав. дело*, 214–215; Dr A. Kasaš, *нав. дело*, 28 (http://adattar.vmmi.org/fejzetek/1410/04_okupacija_ili_oslobodenje.pdf).

6 Dr A. Kasaš, *нав. дело*, 27–30 (http://adattar.vmmi.org/fejzetek/1410/04_okupacija_ili_oslobodenje.pdf).

7 Цивилну власт су вршили велики жупани, поджупани, срески и градски начелници. Пре тога, мађарска власт је наредбом бр. 5440/41 од 27. јула 1941. године вратила некадашње административно разграничење по жупанијама и статусе муниципалних гра-

Један од задатака нових власти било је питање расељавања и насељавања становништва. Још у марту 1941. године мађарска влада је имала разрађену студију о томе шта треба да се ради по том питању. У петом поглављу те студије је, између осталог, наведено: „После Првог светског рата, под паролом ’Држава је онога чија је земља’, Мађари су лишени земље својих прадедова и она је додељена колонистима из Старе Србије или досељеном словенском живљу из других крајева. Национално снажење Мађарства може почети само тако, ако се после 1914. године досељени и насељени словенски елемент без икаквог обзира и неодложно исели из Војводине.” На основу свега наведеног, можемо да закључимо да је Мађарска имала план етничког чишћења на простору Бачке и Барање још пре избијања Априлског рата.⁸ Ради остварења наведеног циља, окупационе власти су се ослониле на тамошње реваншистички расположене Мађаре, припаднике националних стража – немзетере и припаднике националних одбора (Одбора десеторице и Одбора петорице).⁹

Међу првим жртвама мађарског терора у Бачкој и Барањи били су Срби колонисти, који су се населили у Војводину после Првог светског рата (у периоду од 1918. до 1928. године)¹⁰, сви виђенији Срби који су означени као „србочетници” и православни свештеници. У проналажењу наведених лица истакнуту улогу су имали домаћи Мађари који су добро познавали тамошњу ситуацију и своје суграђане. Од првог дана су покренути „лов на четнике” и „чишћење” градова и села у којима су се налазила „четничка гнезда”, и то све

дова, али су тек доношењем поверљиве управне наредбе од 4. августа и званично утемељене промене увођењем цивилне власти. На тај начин су Суботица, Сомбор и Нови Сад добили статус муниципалних градова (бивших краљевских градова), док су Кањижа и Сента добиле статус жупанијских градова. Територија Барање је прикључена Барањској жупанији са седиштем у Печују, док је Бачка враћена у састав Баћ-бодрошке жупаније, сем Хоргоша, који је прикључен Чонградској жупанији. Одлуком министра унутрашњих послова Керестеш-Фишера из септембра 1941. године, жупаније су подељене на срезове, док су именовани општински и средњи начелници. Једногласним одлуком мађарског парламента, територија Бачке и Барање је припојена Хортијевој Мађарској 16. децембра 1941. године. Видети у: Dr A. Kasaš, *nav. delo*, 73–74 (http://adattar.vmmi.org/fejzetek/1410/04_okupacija_ili_oslobodenje.pdf); *Саопштење о злочинима окупатора и њихових помагача у Војводини 1941–1944*, књига 1 – Бачка и Барања, Нови Сад, 2020, 232–233, 250.

8 Б. М. Србуловић, *нав. дело*, 212.

9 За време мађарске окупације Бачке и Барање у градовима су основани национални одбори, тзв. Одбори десеторице, док су у мањим местима основани Одбори петорице. Чланови националних одбора су били сви угледни Мађари, и то адвокати, свештеници, учитељи, трговци и занатлије. Својим учешћем у Одборима десеторице и Одбору петорице су желели да истакну своју „припадност мађарству”, као и своје одушевљење због доласка „ослободилачке мађарске војске” и због „учешћа и десрбизацији простора који је припадао круни Светог Стефана”. Dr A. Kasaš, *nav. delo*, 35 (http://adattar.vmmi.org/fejzetek/1410/04_okupacija_ili_oslobodenje.pdf).

10 *Саопштење о злочинима окупатора и њихових помагача у Војводини 1941–1944*, књига 1 – Бачка и Барања, VII.

зграде и станови у којима су живели Срби.¹¹

Бројни масовни злочини над немађарским становништвом извршени су у Суботици, Старој Кањижи, Сенти, Сомбору, Пачиру, Бачкој Тополи, Кули, Србобрану, Сиригу, Чуругу, Новом Саду, селима Ада, Бајмок, Бач, Богођани, Вајска, Гардиновци, Шајкаш, у барањским селима Барања, Биље, Каменац итд.¹² Најтрагичнију судбину доживело је колонистичко насеље Сириг код Новог Сада када је убијено више од стотину људи у том месту, због мађарских жртава које су страдале за време сукоба између мађарске војске и претходнице југословенске војске која се повлачила. Сматра се да су за злочин над невиним Сирижанима главни кривци били „грађански стражари из Темерина који су наредили становништву Сирига да се окупи на ледини изван села како би мађарску војску дочекали као ослободиоце. Неки од њих одјурили су у Србобран пред мађарску војску и својим денунцијацијама припремили ово ужасно страдање српског колонистичког живља”.¹³

Поред масовних убиства, забележени су случајеви појединачних убиства Срба у Мошорину, Ђурђеву и Бачу. Ни до данас није утврђено колико је тачно људи убијено после уласка мађарске војске – по др Јовану Бабићу, убијено је око 2.460 људи приликом самог уласка мађарске војске у Бачку¹⁴, док је, према др Александру Касашу, у првим данима окупације убијено око 3.506 људи, највише Срба.¹⁵ Међу првим жртвама окупације су били и појединци попут протојереја Димитрија Бокшана¹⁶ и мајора Николе Илкића, ослободиоца Сомбора 1918. године.¹⁷

Упркос таквим ситуацијама, било је случајева када су тамошњи Мађари спасавали Србе, и то у Надљу и Стапару. У Надљу је Србе од прогона спасао извесни Шандор Толмаши, док су у Стапару, у знак захвалности због доброг

-
- 11 Dr A. Kasaš, *nav. delo*, 33 (http://adattar.vmmi.org/fejezetek/1410/04_okupacija_ili_oslobodenje.pdf).
 - 12 *Саопштења о злочинима окупатора и њихових помагача у Војводини 1941–1944*, књ. 1 – Бачка и Барања, 23–26.
 - 13 Dr A. Kasaš, *nav. delo*, 33–34 (http://adattar.vmmi.org/fejezetek/1410/04_okupacija_ili_oslobodenje.pdf).
 - 14 *Саопштења о злочинима окупатора и њихових помагача у Војводини 1941–1944*, књ. 1 – Бачка и Барања, Нови Сад 2020, 25
 - 15 Dr A. Kasaš, *nav. delo*, 33 (http://adattar.vmmi.org/fejezetek/1410/04_okupacija_ili_oslobodenje.pdf).
 - 16 Димитрије Бокшан (11. март 1878 – 14. април 1941), сомборски протојереј од 1908. године до смрти, један од првих жртава мађарских окупатора, млађи брат др Милоша Бокшана, познатог новосадског демократе. Убијен је у првим данима мађарске окупације у Бачкој (видети у: <https://www.ravnoplov.rs/somborski-stradalnik-prota-dimitrije-boksan/>).
 - 17 Dr A. Kasaš, *nav. delo*, 35 (http://adattar.vmmi.org/fejezetek/1410/04_okupacija_ili_oslobodenje.pdf).

понашања српске војске према Мађарима уочи завршетка Првог светског рата и лојалности тамошњих Срба, за живот Срба гарантовали Иштван Бартол, индустријалац Имре Кочиш и Петер Реш, велепосланик из Дорослава.¹⁸

Други облик злочина окупатора над колонистима било је њихово протеривање из Бачке. У том процесу дошло је до интернирања свих колониста, који су по мишљењу мађарских окупатора, били носиоци „великосрпског шовинизма” и „штетног балканизовања ових простора”. На удару окупатора су биле све затворене колоније у којима су Срби чинили већину, и то Степановићево, Ветерник, Сириг, Нови Жедник и друге колоније, али и Нови Сад који је као некадашњи центар Дунавске бановине бележио пораст српског становништва. Ради ефикасног спровођења те политике основани су посебни логори у Новом Саду, Визићу, Суботици, Бачкој Тополи, Белом Манастиру, Оцацима, Старом Врбасу, Сомбору.¹⁹ Према мишљењу др Јована Бабића, током процеса „етноцида” из педесет и једне колоније је протерано око 32.234 људи који су пребачени преко Дунава за НДХ или окупациону Србију, са циљем да се обезбеди потпуна доминација мађарског становништва у Бачкој и Барањи.²⁰ Тим потезима се обезбеђивао простор за насељавање мађарског становништва, првенствено Секеља (колонииста из Буковине) на територију Бачке. Секељи су се населили у тридесет и једну бачку колонију, и то у колоније Алекса Шантић, Соколац, Степановићево, Сириг и друге бивше српске колоније.²¹

Истовремено је започет процес мађаризације, који је подразумевао етничку доминацију Мађара на окупираној територији и утемељење мађарског државног и правног поретка, као и уклањање сваког српског и југословенског обележја на том простору. У оквиру наведеног процеса дошло је до промене назива колонија – Степановићево је преименовано и добило назив по Хортију, Војвода Мишић је преименован у Хадиксалаш, Ветерник у Хадиклигет и Сириг у Хадиквара. За време тог процеса мађаризовани су називи градова и улица у Бачкој – Суботица је преименована у Сабатку, Нови Сад у Ујвидек, Карађорђево трг у Новом Саду је постао Трг светог Стефана, Његошева улица је преименована у Андрашијеву улицу, а Улица цара Душана у Гембеш Ђуле.²²

18 *Isto*, 34 (*navedeni sajt*).

19 *Isto*, 38 (*isti sajt*).

20 *Саопштење о злочинима окупатора и њихових помагача у Војводини 1941–1944*, књ. 1 – *Бачка и Барања*, VII–VIII.

21 Dr A. Kasaš, *nav. delo*, 40 (http://adattar.vmmi.org/fejczetek/1410/04_okupacija_ili_oslobodjenje.pdf).

22 *Isto*, 40, 50–51 (*nav. sajt*).

Уз то, наведена политика је подстицала „добровољно” напуштање мађарске територије. Под притиском власти, особе које нису имале могућност запослења у струци или нису знале мађарски језик биле су приморане да се пријаве мађарским властима како би затражиле дозволу за одлазак и да потпишу изјаву да „напуштају територију Мађарске и да против мађарске државе немају никаквих материјалних захтева”. Најчешћи правац „добровољног одласка” је био Банат, где су пронашли своје уточиште код рођака и познаника.²³

Како се повећавао број протераних Срба у окупационој Србији, немачке власти су захтевале од мађарских власти да престану са протеривањем Срба на територију под њиховом контролом јер је „Србија знатно смањена” и „да је просто немогуће прехранити толики број српских избеглица”, али и због страха од могућности избијања оружаног устанка. Због тога су мађарске окупационе власти донеле одлуку о подизању нових логора за колонисте, попут Мађарског краљевског логора за интернирање – Шарвар.²⁴ Током рата, кроз Шарвар је прошло око 15.000 људи; од тортуре и исцрпљености у логору је умрло око 1.500 људи²⁵, док је из самог логора спасено око 3.000 деце са мајкама и око 700 старијих људи и жена захваљујући активностима црквених општина, породицама интернираних и тамошњих српских добротворних организација које су наведеним лицима пружиле уточишта у српским домовима.²⁶ Пред крај рата, из Шарвара је у Немачку одведено око 650 људи који се више никада нису вратили у земљу.²⁷

С друге стране, мађарске власти су покушавале да воде толерантну политику према Србима староседеоцима јер су од њих очекивали да помогну у процесу интеграције Бачке у државноправни оквир Мађарске. Како би то постигле, власти су биле спремне да Србима врате сва права која су имали на основу Закона о народностима из 1868. године²⁸, али и да, с друге стране,

23 *Isto*, 44 (*isti sajt*).

24 *Isto*, 43.

25 *Саопштење о злочинима окупатора и њихових помагача у Војводини 1941–1944*, књ. 1 – Бачка и Барања, Нови Сад 2020, VIII.

26 *Нав. дело*, 227.

27 *Isto*, 246.

28 Иако су Законом о народностима из 1868. године Србима дата одређена права, посебно у погледу регулисања црквено-школске аутономије, ипак се тежило асимилацији као крајњем политичком циљу јер је тим законом прописано постојање једне, недељиве мађарске политичке нације, којој би припадали сви становници Угарске. Тим законом је прописан обавезан државни надзор, што је послужило угарским властима као изговор за гушење гарантованих права. Више у: cns.org.rs/agera/politicke-aktivnosti-srba-u-vojvodini-od-austrougarske-nagodbe-do-velikokikindske-konferencije/.

Срби потпишу изјаву лојалности у којој би навели „да се дотична личност у време југословенске државе није огрешила о верност према мађарској држави”.²⁹ Како би остварили ту замисао, окупатори су се ослањали на виђе-није Србе, и то на истакнуте индустријалце, велепоседнике и адвокате коју су били наклоњени Будимпешти. Истакнуту улогу у сарадњи са мађарским властима су имали Богдан Дунђерски³⁰, др Милан Ј. Поповић³¹ и епископ

- 29 Dr A. Kasaš, *nav. delo*, 45–46 (http://adattar.vmmi.org/fejezetek/1410/04_okupacija_ili_oslobodenje.pdf).
- 30 Богдан Дунђерски (1861 – 3. новембар 1943), српски велепоседник у Аустроугарској, посланик у Угарском сабору 1911–1918, 1942–1943. За време Првог светског рата је радио на очувању српских цркава у Аустроугарској и спасавао српске заробљенике из тамошњих логора. Био је добротвор Матице српске. Крајем 1941. године именован је за једног од чланова Муниципалног већа Бач-бодрошке жупаније. Заједно са Миланом Ј. Поповићем обилазио је села у Шајкашкој после рације из 1942. године. У октобру 1945. године оптужен је за саучесништво у фалсификовању Резолуције бачких Срба по којој су тамошњи Срби били натерани да заузму негативан став против партизанског покрета. Његово име је за време комуниста избачено из јавног живота, а његов дворач Фантаст је постао туристичка дестинација. Више у: <https://www.kcns.org.rs/agora/bogdan-dundjerski/>; Dr A. Kasaš, *nav. delo*, 45,74 (http://adattar.vmmi.org/fejezetek/1410/04_okupacija_ili_oslobodenje.pdf); Мр Драгојла Живанов, *Дародавци Матице српске и Музеја Матице српске (1841–1947), Годишњак Музеј Града Новог Сада*, број 12, Нови Сад 2016, 191 (https://museumns.rs/wp-content/uploads/2019/01/godisnjak_mngns_12_2016.pdf).
- 31 Др Милан Ј. Поповић (1885–1945), српски и југословенски политичар и публициста. За време мађарске окупације Бачке и Барање током Другог светског рата био је један од српских посланика у Угарском сабору и уредник листа *Нова поука*. Колико је уживао поверење мађарских власти сведочи изјава мађарског конзула у Београду Ј. Боле који је Поповића описао као „Србина са најизразитијим мађарским осећањем”, а сам Поповић је оправдавао злочине над Србима, посебно протеривање колониста из Бачке. Често је тамошње Србе позивао на лојалност мађарским властима, али је истовремено тражио од окупатора да обезбеди несметан рад свим лекарима, адвокатима и занатлијама којима је онемогућен рад од 1941. године и помагао ухапшеним Србима за време окупације. Још пре Првог балканског рата, као представник Српштва, тј. Независних радикала, деловао је са позиција српског национализма и мађарског патриотизма, јер је сматрао да до „ослобођења и уједињења целог српског националног простора на Балкану може и треба да дође само политиком српског ослањања на мађарске политичке чиниоце”. Иако је критиковао режим Краљевине Србије и тамошње Србе пред Први светски рат, за време Краљевине Југославије је био миљеник и подржавалац режима краља Александра Карађорђевића због антикомунизма. После Другог светског рата осуђен је на смрт стрељањем. Био је у браку са Владиславом Полит-Десанчић, познатом феминисткињом, првом докторком наука у Србији, ћерком политичара и књижевника Михаила Полит-Десанчића. Више у: А. Kasaš, *nav. delo*, 74–75, 95 (http://adattar.vmmi.org/fejezetek/1410/04_okupacija_ili_oslobodenje.pdf, http://adattar.vmmi.org/fejezetek/1411/05_godina_koja_je_pocela_velikom_represijom_i_terorom.pdf), <https://www.kcns.org.rs/agora/politicka-uloga-dr-miladina-svinjareva/>, <https://www.kcns.org.rs/agora/bogdan-dundjerski/>, <http://www.otvorenaknjiga.komisija1944.mpravde.gov.rs/cr/okrug/04/80314/5911.htm>, <https://www.snp.org.rs/enciklopedija/?p=14372>).

бачки Иринеј Ћирић.³² Упркос томе, сарадња тамошњих Срба са мађарским властима никада није била већих размера, јер се већина њих бојала потпуне асимилације (мађаризације).³³

У односу према Јеврејима, окупационе власти су наставиле са спровођењем антисемитске политике која је установљена још 1919. године у Мађарској после победе контрареволуције.³⁴ После окупације Бачке и Барање почело је интернирање Јевреја у концентрационе логоре у Старом Бечеју, на Визићу код Бегеча, Палићу и Новом Саду, у којима су били мучени.³⁵

Поред тога, као и у случају Срба, војне и административне власти су радиле на протеривању Јевреја из Бачке и Барање. У ту сврху им је послужило Централно одељење за контролу странаца, испостава Нови Сад, које је било подређено мађарском министарству унутрашњих послова. Та установа је радила не само на контроли страних држављана већ и на ускраћивању права њиховог боравка у Мађарској. У погледу доказивања мађарског држављанства, од Јевреја су тражени бројни докази о пореклу попут оних да су „њихови родитељи, баба и деда рођени на територији Велике Мађар-

32 Иринеј Ћирић (1. мај 1884 – 6. април 1955), епископ тимочки 1919–1921, епископ бачки 1921–1955. Као епископ бачки је био посвећен обнови духовног и црквеног живота, док је за време Другог светског рата дао допринос у спасавању српске деце из Шарвара и помагао њиховом збрињавању у педесет и пет црквених општина. После ослобођења 1944. године, од стране комунистичких власти, проглашен је за народног непријатеља и био је у кућном притвору до почетка 1946. године. Био је мета физичких напада од стране комуниста 1946. године. Проглашен је за свеца у мају 2022. године. Више у: Dr A. Kasaš, *nav. delo*, 96 (http://adattar.vmmi.org/fejezetek/1411/05_godina_koja_je_pocela_velikom_represijom_i_terorom.pdf; <https://eparhijabacka.info/2023/04/05/sveti-irinej-ispovednik-episkop-backi/>).

33 Dr A. Kasaš, *nav. delo*, 45 (http://adattar.vmmi.org/fejezetek/1410/04_okupacija_ili_oslobodenje.pdf).

34 По доласку контрареволуционара на власт у лето 1919. године, почели су погроми над Јеврејима. Пет година касније, 1924. године, донет је Први јеврејски закон који је садржавао пропис по коме Јевреји нису смели да заузму више од двадесет места ни у једној привредној, културној и социјалној сфери. Године 1939. донет је други закон по коме су Јевреји били искључени из јавне службе, забрањено им је „право поседовања земље, трговине на велико, трговине монополском робом, животним намирницама”, одузето им је право да „држе јавне локале, кафане, гостионице и биоскопе”. Поред тога, предвиђено је да Јевреји „не могу да буду намештеници никаквог предузећа, које је у власништву било које јавне организације или удружења”. Два месеца после окупације Бачке и Барање, у јуну 1941. године, донет је трећи закон, који је био прерађени Нирнбершки закон, изузев у оном делу који се тичао губитка држављанства. У складу с тим законима, спроведено је отпуштање Јевреја из јавног и приватног сектора, док су преко брошура и листова пропагирани антисемитски ставови. Видети у: *Злочини окупатора и њихових помагача у Војводини против Јевреја (истребљење, депортација, мучење, хапшење, пљачка)*, приредио др Драго Његован, Нови Сад 2011, 34–35.

35 *Нав. дело*, 67–68.

ске и то 1849. године и раније” и „да су им очеви или деде од 1875. до 1880. године плаћали општински прирез на територији Велике Мађарске”, а у крајњем случају и доказ о моралном владању и националном опредељењу за време Краљевине Југославије. Како је за ове послове била надлежна мађарска полиција у Новом Саду која није издавала наведене исправе и третирали су Јевреје као „стране поданике”, многи Јевреји били су изложени или даљем малтретирању власти или упућивани у логоре, одакле би били пребачени за НДХ или окупациону Србију крајем 1941. године. Сви Јевреји који су пребачени у НДХ или на Бањицу су убијени.³⁶ Међу жртвама био је и Клеменс Клеменчић.³⁷

Поред физичког прогона Јевреја, окупатори су радили на искључивању Јевреја из економског живота. У предузећима у којима су Јевреји били дотадашњи власници, постављени су комесари из редова домаћих Мађара и Немаца. Власт комесара се заснивала на њиховој апсолутној вољи да сами себи одређују висину плате, ангажују или отпуштају раднике, забрањују или дозвољавају приступ власнику у његове дотадашње просторије и да у закуп дају предузећа домаћим Мађарима јер су Јевреје сматрали „непоузданим” и „опасним по привреду и ратне циљеве”. Свој положај су користили за малтретирање радника и за одузимање права на рад.³⁸

Окупационе власти се нису задовољиле само ликвидацијама, пљачкањима и протеривањима Срба и Јевреја. Оне су тежиле да по сваку цену сузбију било какву врсту отпора која би довела у питање опстанак владајућег поретка. У ту сврху је у јулу 1941. године основан главни Мађарско-краљевски V/1 жандармеријски иследни пододсек са седиштем у Новом Саду. Поред контрашпијунаже, у делокруг његовог рада су спадали централизација борбе против Срба и Јевреја у Бачкој и Барањи и „уклањање свих непожељних елемената, који би се истицали као непомирљиви противници новог стања”. То се првенствено односило на симпатизере комуниста³⁹, и значило је даљу

36 Исто, 81–83.

37 Клеменс Клеменчић (Пекелман) (27. септембар 1893–1942), југословенски глумац, оперски и оперетски певач, редитељ, балетски играч и кореограф. Године 1909. године први пут ступио на сцену у родном Лавову, од 1920. до 1927. године члан Српског народног позоришта у Новом Саду, 1927. године прешао је у Београдску оперу, до Априлског рата 1941. године шеф агенције за стране артисте при Удружењу глумаца Југославије. Више у: <https://www.snp.org.rs/enciklopedija/?p=6068>, <https://teatroslov.mpus.org.rs/licnost.php?id=2236>; *Злочини окупатора и њихових помагача у Војводини против Јевреја (истребљење, депортација, мучење, хапшење, пљачка)*, Нови Сад 2011, 82.

38 *Злочини окупатора и њихових помагача у Војводини против Јевреја*, 73–74.

39 Од првог дана окупације комунисти су пружали отпор, док су своје акције интензивирали у јулу 1941. године. Због ширења диверзантских акција које су вршене путем ширења летака и прогласа и путем паљења жита у атарима, мађарске окупационе власти су предузеле низ репресивних мера како би сузбиле комунистички отпор и њихов

борбу против „националних елемената словенских народности у Бачкој и Барањи, који су својим ставом угрожавали нови правни ред”.⁴⁰

Поменута контрашпијунска установа је била озлоглашена по методама ислеђивања која су извршена на бројне начине: „ударањем пендрека по табанима”, путем електрисања жртава које је „изазвало бројне грчење мишића и живаца”, пребијањем саслушаваних „због тога што не разумеју мађарски језик” или „поричу оптужбе”, везивањем оптужених за столицу, а посебно је била „тешка шака” жандармеријског наредника Дежнакаи Дрекслера Мартона „од којег је многима остао видан траг на лицу”. Као најозлоглашеније зграде у којима су вршена ислеђивања биле су „Армија” у Новом Саду и „Адами хаз” или „Жута кућа” у Бачкој Тополи. Рад органа контрашпијунаже је био у координацији са Летећим судом Главног генералштаба у Новом Саду и редовним Војним судом у Сегедину који су изрицали смртне казне и казне затвора.⁴¹

Посебан вид злочина су били присилна мобилизација и одласци на присилни рад. Под претњом строге казне, бројни Срби и Јевреји су се одазивали позивима за мобилизацију и присилни рад. Сакупљени из мобилизационих центара у Сомбору, Суботици и Новом Врбасу, они су били распоређени у радним четима по Мађарској, Украјини, Немачкој, Белорусији, Чешкој, Словачкој, Аустрији, Румунији и на територији бивше Краљевине Југославије. Били су приморани да обављају разне послове, попут постављања бодљикавих жица, чишћења минских поља испред линија на Источном фронту, утовара и истовара ратног материјала и животних намирница за мађарску војску, изградњи војних објеката итд.

Међу жртвама које су страдале у радним четима је било највише Срба и Јевреја. Поред тога, они нису били поштеђени ни грубих понашања својих претпостављених према њима. У току рада, радници су били изложени фи-

центар у Новом Саду, што су и учиниле у јесен 1941. године. Најтеже ударце комунисти су доживели током 1943. године, када је 9. фебруара погубљен Светозар Тоза Марковић и када су у новембру 1943. у борби са припадницима мађарске контрашпијунаже страдали комунисти из Старе Паланке. Крајем 1941. и почетком 1942. године, након одлуке партије о обустављању оружане акције у Бачкој, део партизанских снага је прешао у Срем, који је постао центар оружаног устанка. После успеха Црвене армије у Стаљинградској бици 1942. и 1943. године, поново су интензивирали своје активности. После уласка Црвене армије на Балкан у августу 1944. године партизанске снаге су се пребациле у Бачку и Банат и ослободиле целу Војводину у октобру исте године. Више у: Dr A. Kasaš, *nav. delo*, 66–73, 156–157 (dattar.vmmi.org/fejczetek/1410/04_okupacija_ili_oslobodenje.pdf, dattar.vmmi.org/fejczetek/1414/08_madarski_sunovrat_i_kraj_rata.pdf); *Саопштења о злочинима окупатора и њихових помагача у Војводини 1941–1944*, књ. 1 – Бачка и Барања, 75–76.

40 *Саопштења о злочинима окупатора и њихових помагача у Војводини 1941–1944*, књ. 1 – Бачка и Барања, Нови Сад 2020, 68–70.

41 *Нав. дело*, 85, 110–114.

зичком и психичком злостављању мађарских војника, који су им упућивали увреде типа „смрдљиви радници”, „бандити”, „комунисти” и присиљавали их да служе Хитлеру и Хортију „јер ће они победити, а не Руси”.⁴²

Најзлогласнији тренутак у погледу решавања српског и јеврејског питања била је рација. Путем узнемиравања становништва и ширења лажних вести о томе да „Срби нешто спремају” и да „Срби хоће да се буне”, припадници свих мађарских националних удружења, подстицани од стране немачке мањине у Шајкашкој, током јесени 1941. године подстрекивали су домаће Мађаре на вршење нових злочина, а међу Србима и осталим немађарским становништвом су стварали атмосферу страха за сопствени живот. Нетрпељивост према Србима појачана је пред крај 1941. године, када су проширене узнемиравајуће вести о томе „да ће Срби тог дана извршити низ диверзантских акција, рушити католичке храмове, општинске зграде, жандармеријске станице, биоскопе и школске зграде”, а да за православни Божић „планирају српски устанак, у коме би дошло до освете за све оне репресије које су им почињене”.⁴³

После победа мањег извиђачког одреда мађарске војске над слабо наоружаним Шајкашким партизанским одредом, дана 4. јануара 1942. године, започета је политика пацификације „Јужних крајева” ради борбе против „нелојалних и незахвалних Срба”. Истог дана су основани специјални одбори, чији су чланови правили спискове за хапшење сумњивих лица. За команданта рације у Шајкашкој именован је командант Петог домобранског корпуса генерал Ференц Фекетхалми-Цајднер⁴⁴, док је за главног извођача и оперативца именован Ласло Деак, командант Девог пешадијског пука.

Исте вечери је опкољен Жабал као „среско средиште побуњеничких активности”. Поред Жабља, на удару рације су се нашла насеља Жабалског среза Чурут, Госпођинци и Ђурђево и насеља Тителског среза (Шајкаш, Мошорин, Гардиновци, Лок и Вилово)⁴⁵.

У рацији која је трајала до 19. јануара 1942. године⁴⁶, охрабрени концентрацијом мађарских војних и жандармеријских снага на том подручју, та-

42 Исто, 250–260.

43 Исто, 121–122.

44 Ференц Фекетхалми-Цајднер (22. новембар 1890 – 5. новембар 1946), мађарски генерал и ратни злочинац. Више у: <https://novosadskaracija.com/ratni-zlocin-bez-kazne/>.

45 Dr A. Kasaš, *nav. del*, 83 (http://adattar.vmmi.org/fejzetek/1411/05_godina_koja_je_posela_velikom_represijom_i_terorom.pdf).

46 Рација се у Шајкашкој спроводила од 5. до 19. јануара 1942. године, док су појединачна убиства извршавана до половине фебруара те године (*Саопштења о злочинима окупатора и њихових помагача у Војводини 1941–1944*, књ.1 – Бачка и Барања, Нови Сад, 2020, 29).

мошњи Мађари су извршили покољ над Србима и Јеврејима, а на њиховом удару су се нашли српски и јеврејски домаћини, учитељи, лекари, занатлије, трговци, чланови породица убијених припадника Шајшаког партизанског одреда, учитељи и многи други. Локални мештани су убијани на улицама, у кућама, салашима, у школама, општинским зградама и радњама, док је њихова имовина опљачкана.⁴⁷ Остало становништво је опљачкано и приморано да плаћа контрибуцију. Нагласили бисмо да су поред Мађара и Немаца у рацији над недужним цивилима у Шајкашкој учествовали Русини, и то у Ђурђевоу.⁴⁸

Једина насеља у Шајкашкој која су била поштеђена рације били су Надаљ, Каћ, Будисава и оба Ковиља. Тамошње немађарско становништво од рације су спасили председник Општине Надаљ Маћаш Фазеркаш, жандармеријски наредник у Ковиљу Лајош Дунафалви и председник Општине Каћ Немац Ђерђ Мајер.⁴⁹

У међувремену, 12. јануара 1942. године, одржан је састанак у Будимпешти коме су, између осталих, присуствовали министар унутрашњих послова Феликс Керестеш Фишер⁵⁰, министар одбране Карољ Барта и начелник Генералштаба Ференц Сомбатхељи.⁵¹ На том састанку је прихваћен извештај Ференца Фекетхалми-Цајднера у којем је истакао „да су се партизански бандити после оружаног устанка у Шајкашкој повукли у градове где се скривају,

47 Dr A. Kasaš, *nav. delo*, 84 (http://adattar.vmmi.org/fejezetek/1411/05_godina_koja_je_pocela_velikom_represijom_i_terorom.pdf).

48 Село Ђурђево се нашло на удару рације 4. јануара 1942. године, али су га од рације спасили бележник Захарије Пешталић, учитељ Немац Фрања Еперт, председник и потпредседник општине Данчика Нађопов и Ђока Шовљански. Међутим, на инсистирање тројице Мађара (циглара Гезе Колинасија, оцачара Стевана Пистурија и подбележника Пала Ертеиа) и једног Русина (учитеља Габора Хицкоа), до рације је поново дошло 9. јануара исте године. Уз помоћ локалних Мађара и дела Русина, тамошње патроле су убиле око 223 Ђурђевчана – Срба, Русина, Јевреја, једног Буњевца и Немца. Међу страдалима су били Захарије Пешталић и Фрања Еперт. Више у: Dr A. Kasaš, *nav. delo*, 84 (http://adattar.vmmi.org/fejezetek/1411/05_godina_koja_je_pocela_velikom_represijom_i_terorom.pdf); *Саопштења о злочинима окупатора и њихових помагача у Војводини 1941–1944*, књ.1 – Бачка и Барања, 143–145.

49 Dr A. Kasaš, *nav. delo*, 84–85 (http://adattar.vmmi.org/fejezetek/1411/05_godina_koja_je_pocela_velikom_represijom_i_terorom.pdf).

50 Ференц Кересташ Фишер (18. фебруар 1881 – 3. март 1948), министар унутрашњих послова Мађарске (1938–1944) (<https://www.geni.com/people/Ferenc-Keresztes-Fischer>, <https://lexikon.katolikus.hu/K/Keresztes-Fischer.html>).

51 Ференц Сомбатхељи (17. мај 1887 – 4. новембар 1946), мађарски генерал и ратни злочинац. Ухапшен је 1944. године, па депортован у Немачку и касније ухваћен од Американаца и изручен НР Мађарској 1946, где је осуђен на доживотни затвор, да би затим био изручен ФНРЈ, где је стрељан 4. новембра 1946. године. Више у: <https://novosad-skaracija.com/ratni-zlocin-bez-kazne/>; *Istorija Novosadskih Jevreja*, dopunjeno i prošireno izdanje, Tel Aviv 1972, 269 (file:///C:/Users/korisnik/Downloads/IstorijatNovosadskihJevrejaOCR).

да је становништво наоружано те да је потребно извршити детаљна прочешљавања”. На основу тог извештаја је донета одлука да се рација прошири на Нови Сад.⁵² Та идеја је једногласно прихваћена, као и предлози председника мађарске Ласла Бардошија и министра унутрашњих послова Фишера да се у „акцију прочешљавања укључе и Србобран и Стари Бечеј”.⁵³

Посебно војно саветовање одржано је 19. јануара 1942. године у Србобрану. На наведеном састанку је донета одлука да се за главнокомандујућег рације у Новом Саду именује Јожеф Граши⁵⁴, дотадашњи командант Тринаесте бригаде у Сомбору.⁵⁵ Поред тога, прихваћен је предлог генерала Грашија да се „рација изврши на исти начин као и у Чуругу и Жабљу”, као и предлог да се са рацијом почне 21. јануара и заврши 23. јануара 1942. године.⁵⁶

Већ наредног дана, 20. јануара, војне снаге су блокирале Нови Сад, који се нашао на удару не само због тога што је био посматран као „српска Атина” и „центар српских националистичких тежњи из 1918. године”, већ и због великог броја људи који су били наклоњенији „матици” Србији у односу на Будимпешту. Са том намером, власти су желеле да од Новог Сада направе „чисто мађарски град који би се супротставио негативним балканским утицајима са југа”.⁵⁷ Посебно су на удару рације, по сведочењу Јаноша Кењереша, жандара који је био лично одговоран за убиство двадесет Јевреја, били „сви Јевреји, Срби који нису знали перфектно мађарски и који раније нису били аустријски или хонведски официри”.⁵⁸

Спровођење рације је почело у раним јутарњим часовима дана 21. јануара 1942. године. Почетак Новосадске рације објављен је у плакатима на мађарском и српском језику и носио је назив „Објава”, односно „Хирдетмењ” на мађарском. Како плакат није био датиран, нити је имао потпис, носио је само ознаку „Домобранска месна команда – Хонвед аломашппаранчнокшаг”.

52 Dr A. Kasaš, *nav. delo*, 86 (http://adattar.vmmi.org/fejzetek/1411/05_godina_koja_je_posela_velikom_represijom_i_terorom.pdf).

53 *Саопштења о злочинима окупатора и њихових помагача у Војводини 1941–1944*, књ.1 – Бачка и Барања, Нови Сад 2020, 164–165.

54 Јожеф Граши (31. децембар 1894 – 5. новембар 1946), мађарски генерал и ратни злочинац. Више у: <https://novosadskaracija.com/ratni-zlocin-bez-kazne/>; *Istorija Novosadskih Jevreja*, dopunjeno i prošireno izdanje, Tel Aviv, 1972, 270 (file:///C:/Users/korisnik/Downloads/IstorijatNovosadskihJevrejaOCR.pdf).

55 Dr A. Kasaš, *nav. delo*, 87 (http://adattar.vmmi.org/fejzetek/1411/05_godina_koja_je_posela_velikom_represijom_i_terorom.pdf).

56 *Саопштења о злочинима окупатора и њихових помагача у Војводини 1941–1944*, књ.1 – Бачка и Барања, 166–168.

57 Dr A. Kasaš, *nav. delo*, 87 (http://adattar.vmmi.org/fejzetek/1411/05_godina_koja_je_posela_velikom_represijom_i_terorom.pdf).

58 *Саопштења о злочинима окупатора и њихових помагача у Војводини 1941–1944*, књ. 1 – Бачка и Барања, 170

У објави рације је најпре истакнуто да ће се од стране војних власти „извршити претрес станова и рација”, али није био прецизно наведен почетак рације нити када ће да се заврши рација, иако је то, по Грашијевој наредби, било прецизно одређено. Затим су у наведеној објави истакнута најжестивија наређења и забране: „Забрана непотребног уличног саобраћаја, дозвољено је кретање само чиновницима и радницима који су запослени у градским или државним радионицама уз легитимацију, осталом грађанству је дозвољено кретање само уколико је потребно да обави најпотребније послове (нпр. набавка животних намирница); кретање по улицама може да буде само пешице, кораком и средином пута; забрањен је сваки аутобуски и колски саобраћај, сва места за забављање морају бити затворена, забрањује се окупљање сваког друштва ма то било и у приватним становима, преко целог дана прозоре треба држати затворене са спуштеним завесама, све капије куће морају бити дању и ноћу затворене, док се имају отворити само лицима који врше претрес, страна лица се не смеју примати у кућу, већ се одмах морају предати властима и без одлагања треба предати оружје, муницију и експлозивни материјал властима, јер ће се без милости поступати спрам оних код којих се буде пронашао”.

Истог дана дошло је до распоређивања војске по новосадским кућама, које су постале штабови војске. Приликом избора кућа, најчешће су биране куће тамошњих Мађара, који су војсци и жандармерији послужили као добри познаваоци тамошњих прилика и од којих је зависило да ли ће неко од Срба и Јевреја да буде ликвидиран. Поред војске, у рацији је учествовала и мађарска краљевска полиција у Новом Саду, чији се рад кретао у изради спискова сумњивих Срба и Јевреја, а саму рацију су изводиле појединачне полицијске патроле.

Заједно са војском и полицијом, трећи чинилац је био Легитимациони одбор чији је задатак био да помаже органима безбедности приликом легитимисања осумњичених грађана. Тај одбор су чинили припадници мађарске и немачке националности, и то занатлије, трговци, индустријалци, интелектуалци и радници.⁵⁹

Спровођење рације почело је претресањем станова и легитимисањем станара, које је спроведено у оним деловима Новог Сада у којима је највише било Срба и Јевреја. Као разлоге за претресе и легитимисање војници су наводили „да неко из куће пуца”, „да је неко бомбу из куће бацио” и „да се у околини скривају комунисти и родољуби”. Током сва три дана рације претресе и легитимисања су вршили припадници војске и жандармерије, у мањем броју полицијски органи. Приликом претресања војска је грубо поступала са укућанима, приморавши их да стану уза зид и уперивши пушке

у њих, уз претњу: „Не мрдај јер ћу те као пса убити!” После тога би станари били избацивани из својих кућа и отерани у двориште, где су намеравали да их стрељају. Од изјаве домара је зависила даља судбина станара (у многим случајевима они су се одупирали притиску војске да дају неповољне податке о власницима, чиме су своје суграђане спасили сигурне смрти, али су истовремено ризиковали свој живот), док за Јевреје никакво заузимање није било успешно.⁶⁰

Упоредо са претресима станова, вршена су и масовна легитимисања у Народном дому, и то људи, жена, стараца и деце који су доведени тамо од стране патрола. За све време рације сваки од приведених је био у обавези да покаже своју легитимацију, после чега је вршено упоређивање тих података са подацима у пријавним књигама које је водила полиција. Судбина приведених је била разнолика – они који би били оцењени као „добри људи” били би одмах пуштени, док би остали били одведени у малу салу где би сачекали коначну одлуку чланова Легитимационих одбора. Судбина последњих је била различита – једни су одведени на одређена места где су одмах ликвидирани, други на даља саслушавања у „Армију”, док би трећи били осуђени на затворске казне, које су служили у мађарским затворима.⁶¹

Међутим, војни кругови мађарске војске уопште нису били задовољни током рације. Посебно је био незадовољан генерал Фекетхалми-Цајднер који је рацију посматрао као одбрану „националне части”, а под крајњим циљем рације је подразумевао „одмазду над Србима и Јеврејима”. Да би се то спровело, био је потребан нови повод. Другог дана рације, 22. јануара, избио је инсценирани сукоб између војске и жандармерије с једне, те „бунтовника” с друге стране. Током борбе коришћено је српско оружје, како би се одговорност за сукобе преbacила на новосадске Србе. Поред тога, како би се створила жеља за одмаздом код жандара, на рапорту су приказани су жандарми „рањени у тешкој борби”.⁶²

Трећег дана рације, 23. јануара 1942, догодио се прави масакр. Тог дана на мети мађарских војника и жандара били су већином Срби и Јевреји, и то највише трговци, занатлије, лекари, адвокати, интелектуалци, ђаци, студенти и многи други.⁶³ Они су били жртве масовних убистава која су вршена у Новом Саду, и то у касарни Шеснаестог батаљона пограничних ловаца у улици Војводе Бојовића, Милетићевој улици, код Београдског кеја, на Успенском гробљу, фудбалском игралишту НАК (Новосадско-атлетског клуба), Штран-

60 *Исто*, 179–180.

61 *Исто*, 182–183.

62 *Исто*, 176–178.

63 Dr A. Kasaš, *nav. delo*, 89 (dattar.vmmi.org/fejzetek/1411/05_godina_koja_je_pocela_velikom_represijom_i_terorom.pdf).

ду и на другим местима. После убистава војска и жандармерија су лешеве бацали у Успенско гробље крај осталих лешева или у Дунав. Истог дана је у поподневним часовима проглашен крај рације, када је усменим налогом издата наредба о „престанку масовног убијања на Штранду” и „повлачењу свих преживелих са Штранда у Спомен дом”.⁶⁴

У Новом Саду је рација била најкрвавија за Јевреје, јер је за сва три дана убијена око четвртина новосадских Јевреја. И пре Новосадске рације готово сви Јевреји из Чуруга и Жабља су убијени, док су сви Јевреји из Темерина одведени у Жабал, где су убијени и бачени у Тису. У рацији у Старом Бечеју убијена је око половина Јевреја.⁶⁵

Са рацијом или „прочешљавањем” наставило се у Србобрану 25. јануара 1942. године, када су жандармеријске патроле одвеле тамошње становнике пред Легитимациони одбор. За разлику од претходно поменутих рација, тамо није било масовних злочина, већ су осумњичени били или враћени својим кућама на основу повољног мишљења чланова Легитимационог одбора или су одведени у логор у Бачкој Тополи.

Рација у Старом Бечеју спроведена је у три фазе. Прва фаза, од 10. до 20. јануара, била је карактеристична по ангажовању контрашпијунаже на разбијању „национално-комунистичког устанка”. За време прве фазе рације у Старом Бечеју су убијени и бројни угледни Срби, док су у периоду између 26. и 29. јануара настављена масовна хапшења и саслушавања свих Срба и Јевреја пред Легитимационим одбором због сумње да „су конци побуне у Чуругу и Жабљу у Старом Бечеју где треба вршити рацију и због жеље за осветом према Србима који су у време Југославије пакостили Мађарима”. За време саслушавања, ухапшени Срби и Јевреји су мучени и убијани, а њихова тела су бачена у Тису (неки који би показивали знакове живота су „докрајчивани” секиром). Дана 29. јануара 1942. године завршена је рација у Старом Бечеју⁶⁶, а „Пацификација Јужних крајева”, парола под којом је све време вршена рација, коначно је завршена у фебруару 1942. године на основу наредбе генерала Ференца Сомбатхеља.

Међу ретким градовима у којима није било рације био је Сомбор. Упркос залагању тамошњег адвоката Јохана Милера за организовање рације у Сомбору, до рације није дошло захваљујући контактима Симе Рашића са Леоном Деаком, тадашњим жупаном Бачко-бодрошке жупаније, и због тога што

64 *Саопштења о злочинима окупатора и њихових помагача у Војводини 1941–1944*, књ. 1 – Бачка и Барања, Нови Сад 2020, 187–205.

65 *Нав. дело*, 95–97.

66 *Исто*, 208–224.

је у Сомбору живео мали број Јевреја.⁶⁷

Укупан број жртава рације у јужној Бачкој ни до данас није тачно утврђен. Према скорашњим истраживањима, у рацији у јужној Бачкој је страдало између 4.500 и 6.000 лица.⁶⁸ Највише жртава је било из редова Срба, затим Јевреја, Рома, Словака, Русина, Руса, Мађара и осталих.⁶⁹ Међу жртвама рације из 1942. године били су значајне личности попут протојереја Милоша Катића⁷⁰, Јована Виславског⁷¹, др Милоша Бокшана⁷², др Игњата Павласа⁷³,

67 Dr A. Kasaš, *nav. delo*, 91 (http://adattar.vmmi.org/fejzetek/1411/05_godina_koja_je_posela_velikom_represijom_i_terorom.pdf).

68 Имена жртава у рацији су откривена тек 1971. године, када је у Новом Саду постављен Споменик жртвама рације. Међутим, чак ни тада, имена страдалих у Шајкашкој и Старом Бечеју нису била доступна, јер су, по мишљењу др Јована Бабића, „уклоњена и имена 4.719 жртава!” Као кривци за тај поступак су означене тадашње комунистичке власти, јер „су страдалници убијени још једном тада од нове власти”. На основу скорашњих истраживања, за време мађарске окупације у Бачкој од 1941. до 1944. године страдало је око 17.889 људи. Више у: *Саопштења о злочинима окупатора и њихових помагача у Војводини 1941–1944*, књ.1 – *Бачка и Барања*, Нови Сад 2020, X–XI.

69 <https://novosadskaracija.com/>.

70 Милош М. Катић (1847–1942), парох прве жабаљске парохије, убијен за време рације у Жабљу (<https://novosadskaracija.com/stradanje-pravoslavnih-svestenika-tokom-sajkasko-novosadske-racije/>).

71 Јован В. Виславски (1912–1942), парох прве парохије у Госпођинцима, убијен за време рације у Госпођинцима (нав. сајт).

72 Др Милош Бокшан (1868 – 23. јануар 1942), српски и југословенски адвокат и политичар из Новог Сада . Године 1893. завршио је гимназију у Новом Саду, а права је завршио у Пешти 1898. године и стекао звање доктора права. У јануару 1920. године постао је први председник месног одбора Демократске странке у Новом Саду и носио листе те странке у Новом Саду на изборима за Уставотворну скупштину те године. У мају 1921. године изабран је за потпредседника Адвокатске коморе у Новом Саду. Приликом раскола у Демократској странци 1924. године предводио је фракцију која је подржала Светозара Прибићевића и прешао у Самосталну демократску странку. Током 1935. године се повукао из политичког живота. Једно време је био потпредседник Матице српске (1912–1920) и касније члан управе Матице српске и њен добротвор. Између 1908. и 1914. године био је члан Економског одсека Српског народног позоришта у Новом Саду, док је члан Управног одбора те установе постао 1919. године. Заједно са сестрама, Катицом и Косаром, убијен у новосадској рацији 1942. године. Иза себе је оставио брата Славка, електронжењера (1889–1953). Видети у: Слободан Бјелица, *Успон Новог Сада*, Нови Сад 2023, 14–15, 17, 20, 22, 69; *Саопштења о злочинима окупатора и њихових помагача у Војводини*, књ.1 – *Бачка и Барања*, 297; Владимир М. Николић, *Бокиан Славко*, 48–49 (https://www.maticasrpska.org.rs/stariSajt/biografije/biografije_sbr.pdf); *Гласник Адвокатске коморе Војводине – часопис за правну теорију и праксу*, број 7–8, Нови Сад, јул-август 2006, 463 (https://www.glasnik.edu.rs/wp-content/uploads/2020/10/GlasnikAKV2006_br7-8.pdf); <https://www.snp.org.rs/enciklopedija/?p=851>; Мр Драгојла Живанов, *Дародавци Матице српске и Музеја Матице српске (1841–1947)*, *Годишњак Музеја Града Новог Сада*, број 12, Нови Сад 2016, 190 (https://museumns.rs/wp-content/uploads/2019/01/godisnjak_mgns_12_2016.pdf).

73 Др Игњат Павлас (18. јун 1886 – 23. јануар 1942), српски и југословенски адвокат из

др Славка Узелца⁷⁴, др Матије Сатлера⁷⁵ и многих других. Једно од потре-

Новог Сада. Рођен је у Горњем Михољцу у хрватско-српској породици као Игњач Павлас, касније посрбио своје име у Игњат и изјашњавао се као Србин католичке вере. У Новом Саду живео је од раног детињства, где је завршио Велику српску гимназију и студирао права у Будимпешти и Загребу, где је 1912. године стекао звање доктора права и исте године је почео да се бави адвокатуром. Године 1917. секретар Средишњег одбора за прихватање деце из Босне и Далмације, 1918. потпредседник Српског народног одбора. У то време је радио на одласку немачке војске и на доласку српске војске у Војводину. Заједно са Јашом Томићем је у новембру 1918. дочекао српску војску која је ослободила Нови Сад и Војводину. Био је један од осморице председника Велике народне скупштине Срба, Буњеваца и осталих у Новом Саду крајем новембра 1918. године. Током свог живота био је повереник за унутрашње послове Народне управе Велике народне скупштине Срба, Буњеваца и осталих, председник соколске новосадске жупе „Светозар Милетић”, оснивач планинарског друштва „Фрушка гора”, покретач Луткарског позоришта у Новом Саду, председник веслачког клуба „Данубиус” (1921–1938), оснивач Адвокатске коморе (данашње Адвокатске коморе Војводине) и члан управе те коморе (1921–1941), и вођа Југословенске акције. Као противник приступања Краљевине Југославије Тројном пакту био је један од говорника на демонстрацијама у Новом Саду 27. марта 1941. године. Био је хапшен и мучен у згради Окружног суда у Новом Саду у лето 1941. године. Заједно са супругом Олгом убијен је на Штранду за време новосадске рације. У новембру 2000. године донета је одлука да се на Павласовом чоту на Фрушкој гори одржи „Павласов меморијал – три највиша врха Фрушке горе” у организацији Планинарског друштва „Поштар” из Новог Сада. Видети у: <http://www.psdprostar.org.rs/doc/2018/izvestaji/IGNJAT%20PAVLAS.pdf>; Ђ. М. Србуловић, *нав. дело*, 179; *Саопштења о злочинима окупатора и њихових помагача у Војводини 1941–1944*, књ.1 – *Бачка и Барања*, Нови Сад 2020, 72–74, 301; С. Бјелица, *нав. дело*, 101–102, 104; *Гласник Адвокатске коморе Војводине – часопис за правну теорију и праксу*, број 7–8, Нови Сад, јул-август 2006, 462 (https://www.glasnik.edu.rs/wp-content/uploads/2020/10/GlasnikAKV2006_br7-8.pdf).

74 Др Славко Узелац (1893 – 23. јануар 1942), српски и југословенски лекар и политичар из Новог Сада. Био је први лекар који је радио операције подмлађивања. Био је члан месног одбора Југословенске народне странке у Новом Саду (борбаша) и касније кандидат те странке за посланика. Убијен је у новосадској рацији 1942. године. Видети у: <https://nsuzivo.rs/novi-sad/secanje-je-spomenik-tvrdi-od-kamena-ko-su-novosadski-lekari-pogubljeni-tokom-racije-i-kako-je-ovaj-grad-postao-masovna-klanica-foto>; С. Бјелица, *нав. дело*, 303.

75 Др Матија Сатлер (1886 – 23. јануар 1942), српски и југословенски лекар и политичар из Новог Сада. У марту 1919. године изабран је за првог председника Јеврејског народног савеза, да би 1925. године пришао либералној струји која је однела победу на изборима за црквену општину у Новом Саду 1925. године. Између 1925. и 1927. године био је потпредседник Јеврејске црквене општине у Новом Саду. На локалним изборима у Војводини 1927. године, предводио је Јеврејску листу у Новом Саду, која је била пета по снази у том граду, док је на територији целе Војводине та листа добила пет мандата. У марту 1932. године је постао члан привремене управе ЈРСД у Новом Саду. Једно време је био члан добротворног удружења „Хеври Кадиша” и један од почасних председника спортског друштва „Јуда Макаби”. Убијен је у новосадској рацији 1942. године. Видети у: С. Бјелица, *нав. дело*, 33, 45–46, 66, 212; *Саопштења о злочинима окупатора и њихових помагача у Војводини 1941–1944*, књ.1 – *Бачка и Барања*, Нови Сад 2020, 302; *Istorija Novosadskih Jevreja*, dopunjeno i prošireno izdanje, Tel Aviv 1972, 130, 182, 210 (<file:///C:/Users/korisnik/Downloads/IstorijatNovosadskihJevrejaOCR.pdf>);

снијих сведочанстава о рацији било је сведочанство Јелене Јовандић, која је у једном дану изгубила петорицу синова: „Ја не знам ко је убио моје синове, јер су жандари и војници били потпуно непознати. Не могу да кажем да ли нас је неко потказао или довео војнике и жандаре да убију моје синове јер смо с њима добро живели, а личне непријатеље нисмо имали”. Иако су домаћи Мађари највећим делом потказивали своје суграђане (било добровољно или присилно), било је ситуација у којима су они спасавали своје суграђане од рације, као што је био случај са новосадским велепоседником Савом Вујићем и штампаром Савом Ивковићем.⁷⁶

Јануарска рација из 1942. године је, због окрутности према немађарским сународницима, изазвала погоршање односа и још веће неповерење између тамошњих Срба и Мађара, поготово у селима Шајкашке. Поред тога, изазвала је осуду у свим српским, али и појединим мађарским политичким круговима. Од мађарских политичара рацију је најжешће осудио Ендре Бајчи Жилински⁷⁷, посланик у мађарском парламенту. У писму тадашњем председнику владе Ласлу Бардошију изјаснио се против „сидистичког, германског начина решавања проблема у Мађарској, где је извршена неодговорна акција крвопролића, услед чега је ради одмазде због жабаљског устанка, побијено 1800 српских душа, недужне деце, одојчади, жена, девојака”. Тај чин је био, по Жилинском, „срамота за мађарски народ, које нема ништа са мађарским духом”. Рацију је осудила и Комунистичка партије Мађарске, која је мађарску владу оптужила за „страдање више хиљада цивилног становништва из Јужних крајева” и захтевала је излазак Мађарске из Тројног пакта и „успостављање везе са СССР, Британијом и Америком”.

Dr Jaša Romano, *Jevreji zdravstveni radnici Jugoslavije – Žrtve fašističkog terora i učesnici u narodnooslobodilačkom ratu*, 158 (<https://core.ac.uk/download/pdf/286765836.pdf>).

76 Dr A. Kasaš, *nav. delo*, 88–90 (http://adattar.vmmi.org/fejzetek/1411/05_godina_koja_je_pocela_velikom_represijom_i_terorom.pdf).

77 Ендре Бајчи Жилински (6. јун 1886 – 24. децембар 1944), мађарски правник, политичар и новинар. Докторирао право 1908. године, добровољац Друге хусарске дивизије за време Првог светског рата, рањен 1917. и после враћен на фронт. Посланик у мађарском парламенту од 1922. године до смрти, један од оснивача Мађарске радикалне странке и њен члан, 1939. један од вођа Независне земљорадничке странке (Független Kisgazdapárt). Од почетка противник уласка Мађарске у Тројни пакт и њене сарадње са Трећим рајхом. Снажно је осудио погроме над Србима, Јеврејима, Ромима и другима за време Другог светског рата, посебно рацију у јужној Бачкој 1942. године. Организовао је антифашистичке протесте 15. марта 1941. године. Приликом хапшења у марту 1944. године од стране Гестапоа пружио је отпор током кога је рањен, а затим и ухапшен. У октобру 1944. године, на захтев мађарске владе, пуштен је на слободу, али је поново ухапшен у новембру исте године у Шопронкохиди, где је и обешен у децембру исте године. У мају 1945. године су пренети његови посмртни остаци у Тарпи. У његову част носи име више улица у Мађарској, као и улице у Србији – у Суботици, Новом Саду и Тителу. Више у: <https://srpskaenciklopedija.rs/books/slovo-b/page/bajci-zilinski-endre>, <https://web.archive.org/web/20090219005650/http://tudosok.hunyadi-csna.sulinet.hu/MEL/ABC00523/00602.htm>.

Од стране српских политичких кругова рацију је најоштрије осудио епископ бачки Иринеј Тирић, који је приликом своје посете регенту Хортију у Будимпешти протестовао због тога што је под удар рације дошло православно свештенство које је „махом било антикомунистички расположено”, а посебно је био незадовољан због убиства мошоринског протопрезвитера Светозара Влашкалића. Поред њега, рацију је осудио и Милан Л. Поповић, који је у парламенту критиковао мађарске власти због убиства невиних људи током рације и затражио суђење најодговорнијим лицима за наведени злочин, док је истовремено апеловао на српски народ у Бачкој да „се сачува од излишних узнемирења и акција које би његову лојалност довеле у сумњу”... „Он не сме да дозволи да га најамничка пропаганда заведе и он треба да устане да се брани од сваке комунистичке акције, која га свакодневно већ пуне две године лаже.”⁷⁸

Суђење осумњиченима за рацију (Фекетхалми-Цајднеру, Грашију, Деаку и Мартину Зелдију) одржано је у децембру 1943. године и завршено је као фарса – осумњичени су осуђени због злочина током рације, али им је дозвољено да напусте Мађарску и оду у Немачку.⁷⁹

У јесен 1946. године, две године после ослобођења Југославије од окупатора, у Новом Саду је одржано суђење осумњиченима за рацију, на коме су сви осуђени на смртну казну. На казну стрељањем су осуђени Ференц Сомбатхељи, Лајош Гал, др Ерне Бајшаи-Бауер, др Миклош Нађ⁸⁰, Ференц Бајор-Бајер и Пал Перепатич⁸¹, док су на смрт вешањем осуђени Ференц Фекетхал-

78 Dr A. Kasaš, *nav. delo*, 87–96 (http://adattar.vmmi.org/fejezetek/1411/05_godina_koja_je_pocela_velikom_represijom_i_terorom.pdf).

79 *Isto*, 143 (http://adattar.vmmi.org/fejezetek/1413/07_prelomna_1943_godina.pdf).

80 Др Миклош Нађ (25. јул 1887 – 1946), градоначелник Новог Сада (април 1941 – септембар 1944), одговоран за бројне злочине над немађарским становништвом, укључујући и издавање наредбе Огласа од 25. априла 1944. године, по којој је Јеврејима забрањено напуштање станова, на основу које је почело њихово одвођење и иселење с циљем њихове депортације из Новог Сада. Видети у: Ђ. М. Србуловић, *нав. дело*, 299; *Злочини окупатора и њихових помагача у Војводини против Јевреја (истребљење, депортација, мучење, хапшење, пљачка)*, Нови Сад 2011, 165; *Istorija Novosadskih Jevreja*, допуњено і проширено издање, Tel Aviv 1972, 271 (<file:///C:/Users/korisnik/Downloads/Istorijat-NovosadskihJevrejaOCR.pdf>).

81 Пал Перепатич (26. јун 1908 – 1946), новосадски трговац, оптужен са саучесништвом при масовном убијању Јевреја у новосадској рацији и за изнуђивање продаје куће Јеврејима. Био је члан Легитимационог одбора и комесар у фирми извесног Еугена Клајна, у којој је покушао да изнуди продају радње од опуномоћенице власника за своту од 500.000 динара. *Злочини окупатора и њихових помагача у Војводини против Јевреја (истребљење, депортација, мучење, хапшење, пљачка)*, Нови Сад 2011, 153, *Istorija Novosadskih Jevreja*, допуњено і проширено издање, Tel Aviv 1972, 271 (<file:///C:/Users/korisnik/Downloads/IstorijatNovosadskihJevrejaOCR.pdf>).

ми-Цајднер, Јожеф Граши и др Мартон Зелди.⁸² Казне вешањем и стрељањем су извршене у Новом Саду, док је Ференц Фекетхалми-Цајднер јавно обешен у Жабљу 5. новембра 1946. године.⁸³

После рације живот Јевреја је постао још неповољнији, нарочито када је, после немачке окупације Мађарске у марту 1944. године, именована нова мађарска влада која је у потпуности следила нацистичку политику. У наведеном периоду донете су бројне наредбе по којима Јевреји нису смели да буду јавни службеници, бележници, стручњаци, адвокати и новинари, а били су и у обавези да носе жуту траку. После тога издате су наредбе о интернирању у логоре, одакле су пребацивани за логоре у Аушвицу, Маутхаузену, Бухенвалду, Биркенауу итд., где је већину њих чекала сигурна смрт.⁸⁴

Документ који приказујемо налази се у оквиру фонда Генералног конзулата Краљевине Југославије у Јерусалиму (АЈ-430). Реч је о Извештају др Петра Шварца⁸⁵, бившег шефа Бактериолошко-епидемиолошког одељења

82 *Istorija Novosadskih Jevreja*, dopunjeno i prošireno izdanje, Tel Aviv, 1972, 280 (file:///C:/Users/korisnik/Downloads/IstorijatNovosadskihJevrejaOCR.pdf).

83 <https://novosadskaracija.com/ratni-zlocin-bez-kazne/>.

84 *Злочини окупатора и њихових помагача у Војводини против Јевреја (истребљење, депортација, мучење, хапшење, пљачка)*, Нови Сад 2011, 125–152.

85 Др Петар Шварц (1890 – 7. фебруар 1981), југословенски медицински и спортски радник из Новог Сада. Рођен у јеврејској породици у Шандорфалви (данашња Мађарска), медицину је завршио у Будимпешти 1917. године. Као припадник Црвене гарде је, после победе контрареволуционара у Мађарској 1919. године, избегао у Загреб, где је почео да ради на производњи вакцине против великих богиња и убрзо стекао звање специјалисте. Годину дана касније, 1920. године, именован је за првог директора Сталне бактериолошке станице у Новом Саду (данашњи Институт за јавно здравље Војводине), на чијем се челу налазио до 1924. Године 1933. заједно са др Милошем Араницким основао је Бактериолошки и медицинско-дијагностички лабораторијум у Новом Саду. После мађарске окупације Бачке и Барање 1941. године као Јеврејин је изгубио право на рад, а две године касније је са супругом Корнелијом избегао у Палестину која је у то време била под британском управом. У октобру 1944. постао је припадник НОВЈ, да би после рата био демобилисан. Једно време је био руководилац Станице за трансфузију крви и лабораторије Војне болнице у Петроварадину. Године 1954. постављен је за руководиоца Покрајинске медицинско-истраживачке лабораторије. У току своје научне каријере објавио је педесет научних радова из области бактериологије и серологије. Поред медицине, бавио се и у другим активностима. Био је репрезентативац Краљевине Југославије у мачевању на Олимпијским играма у Амстердаму 1924. године. Био је један од оснивача Спортског друштва новосадских Јевреја „Јуда Макаби”. Између 1939. и 1941. године је учествовао у збрињавању јеврејских избеглица у Новом Саду. Једно време је био председник Јеврејске општине у Новом Саду (1952–1961). У јуну 2021. године постављена је његова биста у Новом Саду. Видети у: Слободан Ђ. Јовановић, *Почеци развоја лабораторијске службе у Бачкој и Банату, Свеске матице српске – грађа и прилози за културну и друштвену историју, Серија природних наука*, св. 16, Нови Сад 2014, 97–99 (<https://www.maticasrpska.org.rs/stariSajt/casopisi/sveske%2055.pdf>); Одлука Скупштине града Новог Сада о постављању бисте др Петра Шварца у Новом Саду (<https://izjzv.org.rs/?lng=lat&link=2-1>, <https://skupstina.novisad.rs/wp-content/uploads/2021/05/predlog-odlu>

Хигијенског завода у Новом Саду, о злочинима мађарске војске и полиције над Србима и Јеврејима у Новом Саду од 1941. до 1944. године. Извештај је написан дана 29. марта 1944. године за време ауторовог избеглиштва у британској Палестини. Догађаји о којима је аутор сведочио обухватају период мађарске окупације у Бачкој од 13. априла 1941. до 14. јануара 1944. године. На самом почетку аутор је нагласио да је извештај настао на основу догађаја којима је он лично био сведок или „на основу меродавних извора”, било да су у питању сведочења његове супруге или сведочења других људи.⁸⁶

Улазак мађарске војске у Нови Сад аутор је дочекао као припадник Четврте армије из Загреба. Истог дана су, по аутору, „мађарски војници свуда вребали по четнике” и видели су их својом фантазијом на сваком кораку. Аутор је навео да су, за време акције мађарске војске, погођене зграда Царинарнице на Футошком путу, синагога, Финансијска дирекција у Краља Александра и друге зграде у Новом Саду.

Међу првим злочинима окупатора над невиним становништвом аутор је навео затварање и убиство Срба и Јевреја у затвору Окружног суда у Новом Саду, као и хапшење и интернирање виђенијих Новосађана у привремени концентрациони логор Визић. У даљем тексту аутор је навео да је био један од интернираца у Визићу, заједно са 1.600 колониста, већином из Лике и Црне Горе. и са Јеврејима из Новог Сада, Петровца, Кулпина, Новог Врбаса итд. Међу осталим злочинима мађарских власти, аутор је навео и потпуно истребљење становника Сирига као и свакодневно вешање младих Срба и Јевреја у Новом Саду, Футогу, Сенти и Суботици, које је извршено на основу одлуке војних судова, а чија су вешања домаћи Мађари „посматрали са уживањем”.

Основу мађарске политике према колонистима аутор је видео у наредби команданта Војне управе генерала Ференца Бајора „да сви они који су дошли после 1918. године у Нови Сад, морају да напусте Нови Сад у року од три дана”. На основу те наредбе је, по аутору, око 16.000 становника прешло у НДХ. С друге стране, како би избегли ту судбину, Јевреји су били приморани да плате „ратни прилог” у своти од 50 милиона динара. Иако су, по аутору, успели да сакупе само 20 милиона динара од продаје свега што су имали, Јевреји су некако успели да избегну одлазак у НДХ.

ke-o-postavljanju-biste-dr-petra-svarca-u-novom-sadu.pdf, 1-6, <http://www.makabijada.com/pinkasyu/novi.htm>), *Istorija Novosadskih Jevreja*, dopunjeno i prošireno izdanje, Tel Aviv 1972, 210, 251 (file:///C:/Users/korisnik/Downloads/IstorijatNovosadskihJevrejaOCR.pdf); Dr Jaša Romano, *Jevreji zdravstveni radnici Jugoslavije – Žrtve fašističkog terora i učesnici u narodnooslobodilačkom ratu*, 192 (<https://core.ac.uk/download/pdf/286765836.pdf>).

86 АЈ, фонд 430, Генерални конзулат Краљевине Југославије у Јерусалиму, фасцикла Краљевина Југославија, бр. фасцикле 1, бр. јединице описа 6, Извештај др Петра Шварца о злочинима мађарске војске и полиције над Србима и Јеврејима у Новом Саду од 1941. до 1944. године, 1, 4.

Тај период аутор описује као „терор-акције Војне управе”, за време кога су се поједини војни кругови, по аутору, служили разним „саботажним делима”, која су хтели да пребаце на Србе и Јевреје само да би продужили власт Војне управе.

Иако је период цивилне власти аутор оценио као период у „коме су се људи лагано навикли и на те мало блажије терор-акције грађанске управе”, ипак су тада настављена хапшења свих младих Срба и Српкиња у складу са духом политике мађарске владе која је желела да „се истреби интелектуална елита одмах у зачетку, да народ опљачкан од друштвених вођа буде лака жртва народноубилачкој дегенерацији”. Аутор је навео да су осумњичена лица била мучена све док не би признали да су комунисти, а многи од њих су касније завршили у мађарским затворима.

Значајно место у извештају аутор је посветио рацији из 1942. године. Као повод за тај догађај аутор је навео тучу између мађарских жандара и Срба у Жабљу, током које је дошло до убиства и рањавања поменутих жандара. Тај догађај је, по аутору, послужио мађарским властима као повод за рацију у Шајкашкој, у којој је убијено око 15.000 Срба и Јевреја. Као примере најмонструознијих злочина у Шајкашкој аутор је навео злочин у Темерину, када су „Мађари и добровољни целати из Темерина убили четири стотине Срба у Мошорину на такав начин да су им секиром одсекли главу”.

Као саучеснике у приређивању Новосадске рације аутор је означио „новосадску господу”, који су „да осигурају леђа, стали кружити молбу међу становницима града на потпис, у којој се тражи рација у вароши, да би се у њој могли пронаћи бунтовнички елементи, који су пребегли из Срема и из Баната”. Међу потписницима те молбе, аутор навео је и шест Срба, чија имена није дао⁸⁷, али је у њиховом потпису видео нешто на шта су се извршиоци рације „могли позивати на то, да је цело становништво тражило рацију”.

87 Највероватније се ради о делегацији виђенијих Срба у Бачкој која се одазвала позиву тадашњег великог жупана Новог Сада др Петра Ференбаха. У току састанка који је одржан са српском делегацијом, 17. јануара 1942. године, др Ференбах је затражио од њих да као вође српског народа „узму у своје руке перо и пишу чланке у духу верности мађарској држави”. Чланови делегације су се сложили с тим, као и са идејом да „треба пронаћи и похасити комунисте у граду и да треба казнити турбулентне елементе”. Чланови делегације су били: Павле Поповић Пеција, Светозар Станковић, др Обрад Милутиновић, Давид Дака Поповић, др Данило Каћански, др Јован Ненадовић, др Милош Петровић и др Александар Моч. Под посебним притиском је био и епископ бачки Иринеј, који је другог дана рације издао проглас „својој благочастивој пастви епархије Бачке”. Видети: Dr A. Kasaš, *nav. delo*, 87 (http://adattar.vmmi.org/fejezetek/1411/05_godina_koja_je_pocela_velikom_represijom_i_terogom.pdf); Петар Ђурђевић, „Трагедија Обрада Милутиновића у призми успостављања комунистичке власти у Новом Саду”, *Годишњак Музеја града Новог Сада*, бр 11, Нови Сад 2016, 65 (https://museumns.rs/wp-content/uploads/2019/01/godisnjak_mgns_br11_2016_1.pdf).

У даљем излагању, аутор је навео да је рација почела 21. јануара 1942. године и да је „спроведена по генералштабном плану”, да су тог дана на уличним плакатима изречене бројне забране, попут забране изласка из станова, отварања радњи, ходања по тротоару, као и друге наредбе, као што је било „спуштање ролоа на прозорима” итд. Изузев преласка војске и полиције из „периферије у центар града”, аутор није навео ниједан други догађај до трећег дана рације. Тај догађај, по аутору, био је дан који „Европа није видела у историји најновијег столећа”. У извештају аутор је детаљно описао страдање Срба и Јевреја у рацији, који су после саслушавања пред комисијом од двадесет чланова или без саслушавања из Соколског дома доведени на Штранд: „Господа официри и њихови субординирани лепо су организовали покољ: Кроз капију Штранда дошли су кандидати увек четворица њих до обале, тамо су им скидали одела! и онда су добили ослободилачки куршум у потиљак. Жртва је одмах пала са мале дрвене ћуприје у воду Дунава, јер је лед био на том месту исечен. То ходочашће мартира трајало је све до 2 сата после подне, када су неке мађ. личности од великог уплива интервенисале и на то је покољ престао. Један ослобођени сведок, који је већ стајао близу капије, чуо, када је један официр узвикнуо: ’Штета, већ смо тако лепо дошли у швунг!’”. По аутору, у Новосадској рацији је убијено 1.800 људи (1.000 Јевреја и 800 Срба).⁸⁸

У извештају аутор није крио огорчење због рације, али ни поштовање према Србима и Јеврејима који су „са највећом храброшћу ишли у сигурну смрт” и где „није било јаукања, није било мољакања за милост”. Као пример храброг држања навео је понашање др Игњата Павласа.

Као други циљ Новосадске рације аутор је навео пљачку имовине преживелих и страдалих лица. По аутору, пљачка имовине се изводила не само изношењем ствари велике вредности из станова, већ и путем продаје на лиценцији и заплене имовине од стране „Сирочадског стола”, који су именовали тудоре наследства, махом адвокате, који су, по аутору, „открали имовину, којима су били тутори”. Као саучеснике у тим радњама аутор је означио мађарске власти, које су, по њему, отежавале „проналажење убица и пљачкаша имовине”.

Аутор је споменуо и нечасну улогу мађарске полиције, која, за разлику од војске и жандармерије, није учествовала у злочинима над недужним цивили-

88 Процењује се да је у Новосадској рацији страдало око 2.323 особа, и то највише Срба, Јевреја, Рома, Словака, Русина, Руса и других. У јулу 2020. године, у Архиву Војводине је пронађен елаборат са ознаком „Ф – 183”, под називом „Комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Војводини – Нови Сад” која сведочи о томе да су „жртве мађарских фашиста у рацији у Бачкој, поред Срба, Јевреја и Рома, били и Словаци”. Видети у: *Саопштење о злочинима окупатора и њихових помагача у Војводини 1941–1944*, књ.1 – *Бачка и Барања*, Нови Сад 2020, IX; <https://www.dnevnik.rs/drustvo/pronaden-dokument-i-slovaci-bili-zrtve-u-novosadskoj-raciji-26-07-2020>.

лима, али се, по аутору, „понашала врло недостојно”, јер је не само спречавала истрагу у вези рације већ је и после рације послала део Јевреја у НДХ.

Поред рације, аутор се бавио и питањем присилног рада јеврејских мушкараца. Аутор је навео да су, по самом уласку окупационих трупа, основане радне чете у Новом Саду, у које су мобилисани сви Јевреји узраста од 24 до 55 година. У извештају је описано да су наведени радници „вршили службу на сопственом хлебу у сопственим хаљинама” и навео да су дотични били пуштени кућама у вечерњим часовима, али не због „хуманизма“, него због тога „да се не требају старати за стан за њих”. Навео је како је њихов рад био врло тежак, а да су „малтретирања радника, понижавања и дрскости храбрих мађарских официра били на дневном реду” и да је то са задовољством гледао „мађарски олош који се окупљао око тих радника и с уживањем посматрао малтретирање некада добро ситуиране господе”. У извештају су наведени и догађаји из јула 1942. године, када су Јевреји између 25 и 45 година позивани на присилни рад у Украјину, где су били с једне стране жртве глади, хладноће или малтретирања претпостављених официра или су пали у руско заробљеништво код Вороњежа, где је, по аутору, „преко 400 мушкараца из самог Новог Сада нестало на тај начин”.

Период пре немачке окупације у марту 1944. године аутор је описао као период у коме је „стање у држави постало све боље”, али и као период у коме је дошло до промене понашања Мађара према немађарским сународницима. По аутору, Мађари су се „почели у правом смислу те речи удварати Југословенима”, престали су да пребацују Јевреје у НДХ, а мађарски полицијски официри почели су да осуђују рацију из 1942. године, пребацивши сву одговорност на Сегединску бригаду.

Пред сам крај извештаја аутор је навео имена мађарских официра и службеника у Новом Саду, које је сматрао одговорнима за злочине над Србима и Јеврејима од априла 1941. године до јануара 1944. године. Међу одговорнима су били: тадашњи командант војне администрације генерал Ференц Бајор⁸⁹, генерал Јожеф Граши, командант Новог Сада у јануару 1942. године, тадашњи командант Петог сегединског корпуса генерал Ференц Фекетхалми-Цајднер, тадашњи велики жупан Новог Сада др Петар Ференбах, капетан барон Фојхтеслебен-Слиха, који је, по аутору, „играо злочиначку улогу око принудног рада и око припремања атмосфере за јануар 1942. године”, поруч-

89 Генерал Ференц Бајор (21. март 1885 – 1946), војни командант Новог Сада за време Другог светског рата над немађарским становништвом, одговоран и за изнуђивање Јевреја и за постављање комесара у јеврејским радњама. При крају рата био у руском заробљеништву, а 1946. погубљен у Југославији. Видети у: *Злочини окупатора и њихових помагача у Војводини против Јевреја (истребљење, депортација, мучење, хапшење, пљачка)*, Нови Сад 2011, 163; *Istoriја Novosadskih Jevreja*, dopunjeno i prošireno izdanje, Tel Aviv 1972, 271 (file:///C:/Users/korisnik/Downloads/IstorijatNovosadskihJevrejaOCR.pdf).

ник Наваи, командант једне јеврејске радне чете, поручник Кистејелди Киш, командант свих јеврејских радних чета витез Дежнакаи⁹⁰, потпуковник Кун, командант протившпијунске команде, адвокат др Иван Нађ, „припремиатељ 23. јануара 1942. године”,⁹¹ комисија од двадесет чланова која је, по аутору, „припремила 23. јануар 1942. и направила списак оних које треба убијати”, вође „нација” у Новом Саду др Дернер⁹² и др Немшеимер⁹³, тадашњи повереник Гестапоа у Новом Саду Аугуст Куталек⁹⁴, полицијски саветник др Жожеф Кењеки⁹⁵ и организатор „њилаша” у Новом Саду др Јанђушко Габор као и војници сегединске бригаде.

Међутим, и поред ових имена, аутор је навео и имена оних Мађара који су штитили Србе и Јевреје од мађарских окупатора и њихових сународника. То су били: новинар Андре Деже, индустријалац Бошан, апотекар Хајниш⁹⁶,

90 Дежнакаи Мартон – „Немзетес Ур”, бивши шеф мађарске контрашпијунаже у Новом Саду, био је саучесник хапшења и злостављања Јевреја у „Армији” у Новом Саду и изнуде акција од Еугена Черњеија из Новог Сада. Видети у: *Злочини окупатора и њихових помагача у Војводини против Јевреја (истребљење, депортација, мучење, хапшење, пљачка)*, 164.

91 Др Иван Нађ, новосадски адвокат, одговоран као извршилац у изнуђивању акција „Штрад Д. Д.” и „Аполо Д. Д.” из Новог Сада од Еугена Черњеија и за противправно присвајање и распродају радње Гелбе Бела из Новог Сада (*Нав. дело*, 156).

92 Др Ричард (Михаљ) Дернер, новосадски адвокат, одговоран за иселење и уништење Јевреја из Новог Сада (*Исто*).

93 Др Себастијан Немшеимер, новосадски адвокат, одговоран као саучесник у вези масовног хапшења, мучења и злостављања Јевреја у хотелу „Слобода” у Новом Саду после уласка Немаца 19. марта 1944. године и за иселење и уништење Јевреја из Новог Сада (*Исто*, 154).

94 Аугуст Куталек, повереник Гестапоа и бивши генерални заступник „Фијата” у Новом Саду, оптужен за „опуштање јеврејског намештеника без разлога по доласку окупатора” (*Исто*, 171).

95 Др Жожеф Кењеки је био саветник за контролу странаца у новосадској полицији за време мађарске окупације. После убиства др Матије Сатлера у новосадској рацији, наредно је пљачкање целокупне имовине, а затим се уселио у његову кућу у Новом Саду. Др А. Касаš, *нав. дело*, 90 (http://adattar.vmmi.org/fejezetek/1411/05_godina_koja_je_posela_velikom_represijom_i_terorom.pdf).

96 Највероватније се ради о Ђули Хајнишу (1877–1953), мађарском и југословенском апотекару. Године 1909. године преузео је апотеку у Инђији на чијем је челу био до 1930. године, када је прешао у Нови Сад. Био је дугогодишњи члан Управног одбора „Славија Д. Д.”, 1932. формални провизор апотеке у Иригу код Томислава Штиглића млађег, 1936–1937. био на челу апотеке у Србобрану. После мађарске окупације 1941. године заједно са апотекарком Ђулом Михелсом млађим постао један од комесара фирме „Славија Д. Д.”. После ослобођења Новог Сада у октобру 1944. године прешао у Будимпешту, где је живео до краја живота. Видети у: Илија Савков, *Историја апотекарства на тлу данашње Војводине*, Нови Сад 2014, 245, 292 (<https://www.gyogyszeresztortenet.hu/wp-content/uploads/2023/09/Vajdas%C3%A1lg%20gy%C3%B3gyszer%C3%A9sz%C3%B6rt%C3%A9net.pdf>).

др Слезак, истражни судија др Медђеси млађи, члан Сирочадског стола у Сомбору др Столишић и бележник у Каћу⁹⁷, „који је гарантовао за све Србе општине и тако је спречавао рацију”.

Темом злочина окупатора у Војводини су се углавном бавиле колеге историчари из Новог Сада. У последње четири године објављене су монографије које говоре о тој тематици. Године 2020, у сарадњи издавачке куће *Прометеј* из Новог Сада и Архива Војводине, објављена су два тома *Саопштења о злочинима окупатора и њихових помагача у Војводини 1941–1944*. Први том говори о злочинима Мађара у Бачкој и Барањи од 1941 до 1944, док други говори о злочинима усташа и Немаца у Срему. Током 2021. године објављена је у првом издању монографија *Мученици из Чуруга (Чурушка рација – јануара 1942. године)*, аутора др Небојше Кузмановића, директора Архива Војводине. Сва расположива литература коју је аутор овог чланка користио за писање рада послужила је као општи приказ догађаја у Бачкој и Барањи за период 1941. до 1944. године и као размена информација за тематику злочина у Другом светском рату.

Документ представља сведочанство једног Новосађанина о злочинима мађарских окупатора у том граду од 1941. до 1944. године, чија је жртва био и он сам. Извештај може да буде занимљив и због самог аутора, јер је један од преживелих Јевреја који су не само преживели Други светски рат и дочекали ослобођење Југославије 1944/45. године већ су и остали у Новом Саду и после Другог светског рата⁹⁸ (др Петар Шварц је као припадник Југословенске армије од октобра 1944. године до краја рата био управник

97 Реч је о општинском бележнику Ендреу Хорвату, који је заједно са тадашњим председником Општине Каћ Ђерђом Мајером заштитио тамошње Србе од масакра. Како је био обожавалац фудбала и имао доста пријатеља међу Србима фудбалерима, највероватније је та околност утицала на њега да заштити невино становништво. Dr A. Kasaš, *nav. delo*, 85 (http://adattar.vmmi.org/fejzetek/1411/05_godina_koja_je_pocela_velikom_represijom_i_terorom.pdf).

98 Ослобођење Новог Сада 23. октобра 1944. године су дочекале само две јеврејске породице, које су избегле депортацију, и двадесет преживелих логораша из Борског рудника. Процењено је да је до 1948. године у Новом Саду живело око хиљаду Јевреја. После оснивања државе Израел у мају 1948. године, велики број Јевреја се добровољно иселио у нову државу. До 1952. године из Новог Сада се иселило 654 Јевреја, док је број чланова тамошње јеврејске општине смањен на 300. Део Јевреја који су остали дали су значајан допринос у развоју здравства, науке и културног живота Новог Сада. Број Јевреја који данас живе у Новом Саду је симболичан и према попису из 2022. године утврђено је да у Новом Саду живи шездесет и шесторо припадника јудаистичке вероисповести. Више у: Milica Aleksić, *Jevreji u Novom Sadu*, Novi Sad 2004, 92, 95–97; Ђ. М. Србуловић, *нав. дело*, 207.; Републички завод за статистику, Република Србија, *Становништво према вероисповести* (<https://data.stat.gov.rs/Home/Result/3104020301?languageCode=sr-Cyrl>).

Станице за трансфузију крви при СОВШ).⁹⁹ Како су ове теме недовољно истражене, овај документ може да отвори нова интересовања за све оне који би желели да се баве тематиком ратних злочина за време Другог светског рата или да прошире своја сазнања о злочинима окупатора у Војводини од 1941. до 1944. године.

Документ је куцан на писаћој машини на латиничном писму и има четири читко исписане стране. Аутор је обележавао оловком речи у којима недостају слова, а неке реченице је и означио ради наглашавања одређених догађаја или радњи. Сам документ је написан на српском језику, на латиници. У овом раду је приказан онако како је написан у оригиналу, уз одређене корекције. Тамо где недостају слова и речи које су погрешно написане (paregjenje уместо naredenje) означене су у загради. У две реченице аутор извештаја је, највероватније грешком у куцању, написао назив купалишта Штранд малим словом, стога смо у чланку исправили наведену грешку. На крају текста, извештај садржи датум и место где је извештај написан, као и потпис аутора и његово занимање.

Gospodinu,

Generalnom konzulu Kraljevine Jugoslavije

JERUSALIM

Prema pozivu G-a Generalnog Konzula čast mi je ovime podneti izveštaj o događajima periode od 13. IV. 1941.g. do 14. 1. 1944.g., kojima sam bio svedok, ili o kojima sam iz merodavnih izvora čuo.

Prilikom ulaska mađarske vojske bio sam sam vojnik /4.Armija, Zagreb/ i zato te okolnosti znam samo po pričanju svedoka /na pr. svoje supruge/. Mađarska vojska došla je iz pravca internacionalnog druma preko Temerinske ulice /zato su dali Mađari ulici nov naziv: 1941.IV.13.u./ Na samom internacionalnom putu nekoliko prelazne ćuprije bile su dignute u vazduh, koja okolnost znatno sprečavala napredovanje trupa. Mađ[arski] vojnici svuda su vrebali po „četnike” i videli su ih svojom fantazijom na svakom koraku. Usled toga vodili su ulične borbe protiv njih i pucali na kuće čak i sa manjim topovima. Tako na pr[imer] znatno su oštetili zgradu carinarnice na Futoškom putu, jevrejsku sinagogu, finansijsku direkciju u Kr[alja] Aleksandra ul[ici], it.d. U samoj varoši tom prilikom žrtava malo je bilo.

99 Више у: Јаша Романо, *Јевреји здравствени радници Југославије – Жртве фашистичког терора и учесници у народноослободилачком рату*, 192 (<https://core.ac.uk/download/pdf/286765836.pdf>); Одлука Скупштине Града Новог Сада о постављању бисте др Петра Шварца у Новом Саду (<https://skupstina.novisad.rs/wp-content/uploads/2021/05/predlog-odluke-o-postavljanju-biste-dr-petra-svarca-u-novom-sadu.pdf>).

Odmah nakon ulaska počeli su zatvoriti Srbe i Jevreje u zatvoru Okr[uznog] Suda i među zatvorenicima više je bilo ubijeno bez ikakve ma i formalne rasprave/na pr. Ljubojević, gvozdjar, L. Černjei priv. činovnik i mnogo drugih/. Svaki građanin, koji je imao neki značaj u životu Novog Sada, bio je uhapšen i posle interniran. Zatvor Okr[uznog] Suda i Policije bili su prepuni i zato su morali otvoriti privremeni koncentracioni logor pored Begeča /Vizić/, gde su držali uhapšeničke iz Novog Sada i iz okoline. U Viziću, gde sam bio i sam interniran, bilo je oko 1600 Jugoslovena /ponajviše kolonisti iz Like i iz Crne Gore/ i oko 100 istaknutih Jevreja iz Novog Sada, Petrovca, Kulpina, Novog Vrbasa i t.d. Kao što sam doznao od merodavnih svedoka, mađ[arska] vojska istrebila je celo stanovništvo dobrovoljačkog naselja „Sirig” pored Temerina. Pri tom ubijanju i pl(j)ačci, koja je posle sledila, igrali su veliku ulogu mađ[arski] seljaci iz Temerina.

Radi teroriziranja Srba i Jevreja počeli su raditi vojni „sudovi”, koji su bez ikakvih stvarnih razloga osudili žrtve sa najvećom lakoćom i brzinom na mnogo godina robija, čak i na smrt. U početku, skoro svake nedelje bilo je vešanje mladih Srba i Židova, na pr[imer] u Novom Sadu, St[arom] Futogu, Senti i u Subotici. Mađ[arski] stanovnici, čak i intelektualci” pohađali su te gnusne priredbe, koje su bile javne, sa uživanjem.

Radi smanjivanja jugoslovenskog življa general Bayor /pre Bayer/, komandant vojne uprave naredio je, da svi oni, koji su došli posle 1918. g. u Novi Sad, moraju da napuste grad u roku od 3 dana. Usled tog naređenja oko 16,000 stanovnika su prešli u Hrvatsku preko Dunava. Mali činovnici, siroti železničari i t.d., morali su da ostave svoj bedni nameštaj /pošto nisu imali vremena, da bi ga mogli prodati/ i morali su otići sa celom familijom u bedu i neizvesnost i to po jednom nezakonitom naređenju komandanta varoši, sadašnjeg stanovnika jedne kaznionice u Mađarskoj.

Isti gen[eral] Bayor naredio je, da Jevreji moraju platiti „ratni prilog” u svoti od 50 miliona dinara, a u protivnom slučaju biće prebačeni u Hrvatsku. Židovi prodali su i unovčili su sve što su mogli i tako nakupili oko 20 miliona dinara, iz koje je svote g. general mađ[arske] vojske proneverio jednu veću svotu, zbog čega sada sedi u kaznionici.

Te teror akcije vojne uprave trajale su sve do prestanka njegovog delovanja, do 1. IX. 1941.g.

Vojnici su preduzeli sve, samo da se ovo stanje njihove vladavine produži, jer to im je značilo znatno više prihoda. Isti su vršili provokatorska i sabotažna dela, koja su htela natovariti na račun Srba i Jevreja, samo da vojna uprava i ratni dodatak i dalje ostaje. Ipak su morali otići i upravu su preuzele građanske vlasti.

Posle ovoga život je normalno tekao u samom Novom Sadu, jer ljudi su se lagano navikli i na te malo blažije teror-akcije građanske uprave. Sa apatičnom nemarnošću uzteli su na znanje, da žandari i vojnici i dalje hapse, naročito srpsku

intelektualnu omladinu i sa naročitom strogošću tamo, gde nije bilo nikakve kontrole: u okolini Novog Sada.

Naročito treba istaći ovu akciju mađarskih vlasti, koja je -izgleda- bila sprovedena u duhu „Mein Kampf” – a: Istrebiti intelektualnu elitu odmah u začetku, da narod opljačkan od svojih duševnih vođa bude laka žrtva narodoubilačkoj degeneraciji. U tom duhu vlasti su uhvatili masu 15–18 g. male dece, studente i studentkinje, podvrgnuli su ih kroz druge nedelje najizabranijim i najrafiniranijim maltretiranjima, o kojima u dobrom društvu ni govoriti se ne može, dok nisu priznali krivicu, što su od njih tražili: da su bili komunisti. Zar ima dečka od takvog čeličnog karaktera, koji to ne bi priznao i koji ne bi da se oslobodi iz šake specijalista ljudskih suza i patnji, iz šaka manijaka sadizma. Po stotinama sede ovi mali đaci u raznim mađarskim tamnicama, čekajući izbavljenje.

U januaru 1942. g. čuli smo sledeću priču, lansiranu preko zvaničnih krugova: U Žablju i okolini pokazuju se četnici i stanovništvo im pokaže prilikom prelaza iz Srema i iz Banata. Tako na pr[imer] četnici su ubili 2 žandara i ranili nekoliko njih. Međutim pouzđani jugoslovenski krugovi pripovedali su slučaj sasvim drukčije: Mađ[arski] žandari /u Žablju udvarali su se vrlo drsko i nasilno žabaljskim devojkama i desilo se, da je jedan žandar silom poveo sa sobom verenicu jednog žabaljskog mladića. Nakon toga, došlo je do tuče, prilikom koje (je) ubijeno i ranjeno gore pomenuti broj žandara. Taj događaj služio kao izgovor za priređivanje tzv. „racije” u opštinama u Šajkašu i vojnici pomoću žandarmerije i lokalnih mađ[arskih] pomagača ubili su veliki broj Srba i sve Jevreje u tim opštinama. Tako u Žablju, Čurugu, Temerinu, Starom Bečeju /ovde kasnije/. U Mošorinu ubijali su tamošnji Mađari i dobrovoljni dželati iz Temerina oko 400 Srba na taj način, da su im sekirom otsekli glavu./ To mi je pričao advokat K. Hadži st., koji je bio apsolutno ozbiljan i verodostojan gospodin, a koji je u međuvremenu usled duševnih i telesnih patnja umro./ O ovim zverskim ubijanjima moglo bi se mnogo govoriti, ali to treba pretpustiti očevicima, koji su još ostali u životu. Pouzdan tačan broj žrtava u Šajkašu ne može se odrediti, ali mislim, nije preterivanje, ako isti ocenimo na 15,000.

Nakon seoske zabave mađarske gospode nije se osetilo većih reperkusija u „javnosti”, ako se o tome uopšte u fašističkoj Mađarskoj može govoriti. Jedina reakcija je bila žudnja novosadske gospode, koristouživača režima, za ponavljanjem tih pokolja i u Novom Sadu. Da osiguraju svoja leđa, dali su kružiti molbu među stanovnicima grada na potpis, u kojoj se traži racija u varoši, da bi se moglo pronaći buntovničke elemente, koji su prebegli iz Srema i iz Banata. Na žalost među potpisnicima te molbe figuriraju i 6 Srba, koji nisu bili načisto sa značenjem njihovog potpisa, jer su se s tim potstrekači ubistava mogli pozivati na to, da je celo stanovništvo tražilo raciju.

Sama ta takozvana racija sprovedena je po generalštabnom planu: U sredu, rano ujutru /21. I. 1942/ stanovnici, koji su rano ustali, mogli su videti afixirane

plakate na ulicama, prema kojima se zabranjuje: izlaz iz stanova, otvaranja radnji, hodanje po trotoaru. Naređeno je spuštanje roloa na prozorima. Pošta je bila odmah zatvorena i telefoni su bili odmah iskopčani i t.d. Istog jutra lanac vojske i policije spustio se iz periferije prema centru varoši. Mi koji smo stanovali u centru 2 dana nismo čuli ništa i ništa bedna malograđanska fantazija nije ni slutila, šta se sprema, šta se događa. Tek trećega dana, kada je centar došao na red videli smo i osetili, da se nešto događa, što još valjda nije bilo u istoriji Evrope najnovijeg stoleća. Treći dan se šaputalo među jevr[ejskim]stanovnicima, koji su bili odvedeni u Sokolski Dom, da su Srbi u Piroškoj ulici poubijani u masama. Odvedeni Srbi i Jevreji bili su saslušani u Sokolskom Domu preko takozvane „komisije od 20 člana”, ili bez saslušanja direktno odvedeni na Štrand put, gde su u velikom, 1 kilometar dugačkom lancu čekali na sudbinu, da budu pušteni na Štrand u zimi od 24 gradi hladnoće. Gospoda oficiri i njihovi subordinirani lepo su organizovali pokolj: Kroz kapiju Štranda došli su „kandidati” uvek četvorica njih do obale, tamo su im skidali odela!/ i onda su dobili oslobodilački kuršum u potiljak. Žrtva je odmah pala sa male drvene ćuprije u vodu Dunava, jer je led bio na tom mestu isečen. To hodočašće martira trajalo je sve do 2 sata posle podne, kada su neke mađ[arske] ličnosti od velikog upliva intervenisale i na to je pokolj prestao. Jedan oslobodđeni svedok, koji je već stigao blizu kapije, čuo, kada je jedan oficir uzvikao: „Šteta, već smo tako lepo došli u švung!”

Broj žrtava i ovom prilikom nije se moglo tačno doznati, ali dobro informisani krugovi cene isti na 1800 u samom Novom Sadu /800 Srba i 1000 Jevreja/. Ne želim da se i dalje pozabavim pojedinostima, o kojima bi samo jedan novi Dante mogao dostojno pisati, ali moram primetiti, da su sve žrtve i Srbi i Jevreji, čak i mala deca, sa najvećom hrabrošću išli u sigurnu smrt, na čelu sa predsednikom Sokola, Dr. Ignjatom Pavlasom i Gospođom, koji su laganim koracima, dostojanstveno, krsteći se, prešli prag života. Nije bilo jaukanja, nije bilo moljkavanja za milost: celi kilometarski red /u groznoj hladnoći, bez reči (je) stajao, slušao na periodično ponavljanje pucanja i čekao svoj red.

Kratko vreme posle tih pokolja videlo se smisao istih: To je bio sa vraškom lukavštinom i pokvarenošću organizovani „gešeft” mađ[arskih] . „nylas” – bandita: Posle pokolja, odmah je bilo praznih stanova u izobilju, koje se moglo zauzeti i uređaj opljačkati, ili na licitaciji jeftino prodavati. Na tim „licitacijama” Jevrejima, čak i slučajno zaostalim članovima porodice, pristup nije bio dozvoljen. Srbi pak nisu učestvovali u tim lešinarskim poslovima, tako da su mađarska gospoda i gospođe za sitne pare mogli kupovati zaželjene objekte, ili ih čak ukrasti, kao što se to desilo u mnogim slučajevima. Radnje su bile zatvorene, nije bilo više gazde, nije bilo konkurencije. Lokali i bogata stovarišta robe postali su slobodan plen mađarskih novopečenih trgovaca, u bezbroj slučajeva bivših pomoćnika ubijenih gazda. Bilo je primera, da je „verni” nameštenik sam izmislio i sproveo odvođenje gazde na Štrand u zasebnim kolima. Imovinu ubijenih zaplenio je „Siročadski

Sto” i isti je učinio sve, da slučajno u životu ostali naslednik ne bi došao do svojih prava. Imenovali su „tutore” nasledstva. Mali mračni advokati, koji su za vreme Jugoslavije fungirali samo u sitnim pilićarskim parnicama, sada su postali veliki naučenjaci prava, koji su zaradili basnoslovne svote, t.j. proneverili i u pravom smislu reči otkrali imovine, kojima su bili tutori. Posle rata, za vreme obračuna treba pitati na pr[imer] advokata Dr Marosa, što je učinio sa zaostavštinom pokojnih familija Vamoši i Frank, koje se familije u zasebnim kolima odveli /u „slavnom” crnom automobilu br. 2 bivče (bivše) Banske uprave/. Pacijente ubijenih lekara /11 po broju: 8 Jevreja, 3 Srba/ nasledili su konkurenti.

Iz Sanatori(j)uma pokojnog Dr. Uzelca napraviki su „glajšaltung” išao je punom parom. Na dan pokolja vojnici su odmah opljačkali i ne samo ubijene, nego i one koje su odveli, ali koji su srećom ostali u životu. Mađarski zlatari pričali su posle, da su vojnici doneli na prodaju briljante od velike vrednosti, koje su zlatari kupili za male pare. Mađarske vlasti oteževale su pronalaženje ubica i pljačkaša. Bila je neka takozvana istraga, gde su neke komisije saslušale svedoke, među njima i Jevrejima, ali na hodniku stajao je dupli red žandara i nije čudo, da na ovaj prizor žalbe su odmah bile zaboravljene.

Policija, koja lično odvela ni jednog Srbina, ili Jevreja u smrt(i), na dan racije bila je i sama terorizirana, ipak ponašala se posle racije vrlo nedostojno i pomagala je pri sprečavanju istrage. Organi te policije, koju su vodili resor stranaca, stalno su citirali pred sebe Jevreje sa papirima i ti papiri u najredim slučajevima su bili u redu. U takvim slučajevima ti nesretnici bili su odmah prebačeni u Hrvatsku, što je za njih značilo sigurnu smrt. Tako na pr[imer] Dr. Jagoda /2 člana/, Bilic /2/, Blass /4/, Bartoš /3/, Temmer /2/, Šajović, Vig Vilim /2/, Kulik /4/, Dr. Silber, itd.

Zasebno trebam referisati o prinudnom radu jevrejskih muškaraca. Odmah nakon ulaska Mađara, pozivali su isti sve Jevreje od 24 - 55 g. i formirali su od njihov radne čete, koje su zaposlili u okolini Novog Sada i u samoj varoši. Radenici vršili su službu na sopstvenom hlebu u sopstvenim haljinama. Uveče pustili su ih kući, ne zbog nekog humanizma, nego zbog toga, da se ne trebaju starati za stan za njih. Tako su kreirali ti humani pronalazači najjeftiniju radnu službu istorije.

Maltretiranje radenika, ponižavanja, drskosti hrabrih mađarskih oficira i podoficira, bili su na dnevnom redu. Sam rad je bio vrlo naporan i sasvim suvišan, i jedini cilj tog bilo je sadističko maltretiranje Jevreja i zadovoljenje mađarskog ološa, koji se okupljao oko tih radenika i s uživanjem posmatrao poniženje bivše, nekada dobro situirane gospode. Skoro svaki dan je „vezanja“ i to tako, da žrtve mesecima nisu mogle ma šta da uhvate rukama. Ovo je trajalo dva meseca i posle toga Jevreji su bili pušteni kući. U julu 1942. g[odine] opet su bili pozvani svi jevrejski muškarci među 24 – 45 g. i ovom prilikom nakon kratkotrajnog rada u Mađarskoj svi su bili odvedeni u Ukrajinu, gde su ili postali žrtve gladi, hladnoće ili maltretiranja mađ[arskih] čuvara dželata, ili su pali u rusko zarobljeništvo kod Voronježa. Preko 400 židovskih muškaraca iz samog Novog Sada nestalo je na taj način.

Sada /pre ulaska Nemaca/ stanje je postalo sve bolje i Mađari su počeli u pravom smislu reči udvarati Jugoslovenima. Prebacivanje Jevreja u Hrvatsku isto je prestalo i više puta sam bio sam svedok, kada su mađarski policijski oficiri sami osudili januar 1942 i bacili odgovornost na szegedinsku brigadu.

U završetku tog izveštaja navodim nekoliko imena, o kojima treba da se vodi računa onda, kada će biti govora o ratnim krivcima.

General Bayor, komandant vojne administracije prilikom ulaska Mađara;

General Grassi, komandant mesta u januaru 1942 g[odine];

General Zeidner, komandant 5. korpusa u Szegedinu, koji je izdao naređenja (naređenje) za pokolj

Dr. Fahrenbach, veliki župan u N[ovom] Sadu u januaru 1942. godine;

Kapetan baron Feuchtesleben – Szmiha, igrao je zločinačku ulogu oko prinudnog rada i oko pripremanje atmosfere za jan[uar]1942.;

Poručnik Navay, sadistički komandant jedne jevr[ejske]radne čete;

Kistejeldi Kiss, poručnik, “ “ svih jevr[ejskih] radnih četa;

Vitez Desankay, prokleti dželat i maltretator Srba i Jevreja pri saslušavanju istih kod Okr[užnog] Suda /protivšpijunska komanda/;

Potpukovnik Kun, komandant protivšpijunske komande;

Dr. Nagy Ivan, advokat, pripremitelj 23. januara 1942 i spiritus rector svih zločinačkih dela u Novom Sadu i okolini;

Komisija od 20 člana /imena ne znam, ali to se može lako doznati. Ova komisija je pripremila 23. jan[uar] 1942 i napravila spisak onih, koje treba ubijati;

Dr. Derner, advokat, jedan od vođa „nacija”

Dr. Nemsheimer “ “

Kutalek August, poverenik Gestapo-a u Novom Sadu;

Dr. Könyöky Jozsef, polic[ijski]savetnik, kriv oko interniranja i prebacivanja Jevreja i Srba;

Dr. Jancusko Gabor, organizator „nyilas”-a u N[ovom] S[adu] i slavni tutor advokat, sumnjiv, da je on opljačkao stan pok[ojnog] Beck Eugena u Novom Sadu;

Osim toga ima i mnogo drugih, čije će se uloge ispostaviti trk naknadno, kada će se o tome moći slobodno govoriti na licu mesta. Naročito treba obratiti pažnju na oficire i vojnike szegedinske brigade.

Dužnost mi je, da ovde navedem i imena nekoliko Mađara, ili takvih, koji su stajali u službi njihovoj, koji su bili vrlo pošteni /i humani i koji su pomagali Srbima i Jevrejima u nevolji:

Andree Dezső, novinar, nije dozvolio u njegovom listu nikakvo huškanje;

Boschan, industrijalac, bio je zatvoren, pošto (je) debatirao sa detektivima, da su Mađari već propali;

Hainiss, apotekar; Dr. Slezak, koji je otvoreno osuđivao zločine;

Dr Medgyesi ml[adi], istražni sudija, koji je strogo i nepristrasno vodio istragu;

Dr Stolišić, čl[an] siročadskog stola u Somboru, koji se neustrašivo borio sa ubicama i koji je ostao dobar Jugosloven, iako u mađ[arskoj] službi;

Beležnik u Kaću /ime ne znam/ koji je garantovao za sve Srbe opštine i tako je sprečavao raciju.

Pri završenju mog referata molim Gospodine Generalni Konzule, da izvinite za moj vrlo subjektivni ton, ali još vrlo malo vremena je prošlo, da bi mogao igrati ulogu nepristrasnog gledaoca i hladnokrvnog izvestitelja.

Primite Gosp[odine] Generalni Konzule izraz mog dubokog poštovanja

Jerusalim, 29. marta. 1944.g[odine]

Dr Petar Schwarz

bivši šef Bakt[eriololo] Epid[emiološkog] Odel[jenja] Hig[ijenskog]

Zavoda u Novom Sadu

sada Jerusalim Ramban 19% Orleanski